

БОГДАН ЛЕПКИЙ
**ОПОВІ-
ДАННЯ**

BOHDAN LEPKYJ

STORY-BOOK

STATE COLLEGE, PA.

1975

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ОПОВІДАННЯ

СТЕЯТ КАЛЕДЖ, П.А.

1 9 7 5

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА СКАРБНИЦЯ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ.Д-РА В.О.ЛУЦЕВА

Друковано 400 прим.

**Окладинку рис. Проф. В. Баляс
Портрет вик. Ольга Ваць**

**Zhyttia i Shkola
Dr. W. O. Luciw
418 W. Nittany Ave.
STATE COLLEGE, Pa. 16801
USA**

БОГДАН ЛЕКИЙ

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Для підсоветської літератури в Україні автор не існує. На еміграції перевидано його трилогію "Мазепа", "оповідання "Під тихий вечір" і тепер в століття народин, хоча з опізненням, випускаю в світ "Оповідання", видані 1944 р. в Кракові - Українським Видавництвом.

Знаю, що ця книжка сьогодні бібліографічна рідкість тому перевидаю тиражем 500 книжок не для заробітку але для збереження, для майбутніх дослідників і читачів.

Сподіюся, що знайдеться горстка меценатів, яка купить хоча сотню книжок і подарує бібліотекам світу. Вірю, що Н.Т.Ш. та У.В.А.Н. підготують повне, академічне видання творів Богдана Лепкого і подбають про однотомник найкращих праць в перекладі на англійську мову.

Проф.д-р Василь О. Луців

БОГДАН ЛЕПКИЙ

Не голосні мої пісні:
Вони лунають, мов у сні.
У сні икімсь дивнім-дивнім
В недоспанім, в нездійсенім,
У сві про щастя, про любов
А дійсність — кривда, дійсність — кров.

(Б. Лепкий)

Ці слова можна б узяти за поетичну скромність письменника. Бо автор цих слів — таки поет, справжній поет, найбільший на галицькому ґрунті поет після Франка, і має призначене вже своє місце в українському письменстві кінця дев'ятдесятих років XIX. і першої половини ХХ. століття. Але ж, може, пішо так добре не характеризує Лепкого-поета, як саме ці слова самопризnanня. Свої пісні назвав він неголосними, в тому розумінні, що він не — боєва людина, не „буревійна”, сказати б теперішнім терміном. Це поет с е р ц я, виспівує тільки те, що йому підсказує почування, не ганчиться за виплуканими словами, за штучними образами, його пісні це — відгомін того, що він відчуває. І все даліше, що читаємо у вірші — правдиве. Лепкий — вічний мрійник, лютина, що не має зрозуміння для дійсності, від якої він — тікає. А тікає, бо в тій дійсності він бачить тільки кривду, бо в тій дійсності не тільки ллються слізи, а бризкає кров. Лепкий поет в ічної туги за щастям, Лепкий співець гуманності, любові, такої любові, що нам може тільки снитися. З погляду людей, що живуть реальним життям, такі сни можуть видатися дивними, бо ж вони знають, що такі сни „недоспані”. І поет це знає. Так само як добре знає, що „сумний його спів”, а „сумний” тому, „бо все кругом сумне”, і „нема дчини. ні години нема, щоб він з того суму не гинув”...

Так смутком віє від усієї лірики, тої справжньої поезії правдивого чуття, яким просякнута поезія Лепкого, — та його відрада єдина, та його „розрада одинока”, як він її називає.

Поетія Лепкого і почалася „в туги за рідною землею та за родиною”. Почав він писати вірші в батьківському домі ще майже дитиною, але ж до цих писань ваги не прикладав. То щойно на чужині, в далекому Відні, під впливом старших, уже відомих письменників (Франко, Шурат) та одного старшого товариша (Михайла Петрушевича) зважився (1895) посыпати і поєзії, і оповідання до галицької преси („Діло”, „Буковина”, „Зоря” і т. д.), і зараз же звернув на себе увагу і читачів, і тодішньої критики.

Втікаючи від дійсності. Лепкий шукає спокою у природі і дає нам чудові її образки. Весна каже йому „кинути тугу”, вона викликує в нього веселий настрій, такий рідкій у поета, збуджує охоту до життя, віру у країце майбутнє народу, наперекір тяжким часам:

Ми лочем живть, хоч попелом, димами.

Руною покрився рідний край,

Хоч „вічнук“ співають вже над нами,

Ми віримо, що йде, що йде нам май.

Ми віримо глибоко й безконечно,

Що правда і добро, і наш варод ве в мир.

Та частіші в Лепкого мотиви — осени, такі для нього притаманні. вона ж наводить на нього сум, меланхолію, а одне і друге його так характеризує. Лепкий закоханий у горах, захоплений морем („чи може що кращого бути над небо, задивлене в море”), він понад усе любить наше малюгичче село, головно подільське, любить наш сільський краєвид, хоч на тлі його образки з життя бідних людей плавівають сум. Ось одна така осіння сільська картинка:

Ні неба, ні землі, — лиш мяка,

Як сіре море. На стерні

Сидить гусій: задеренів бідака

І скостенілі руки гріє при вогні...

З вогню снуються дим, як вуж, стернєю

І хмаркою лvisає понад ним.

Образок хоч бери й малюй! Увагалі відчувається, що в Лепкого — мальтирський хист, і він спрівді починає свою карієру мистця від мальтирства, якого не викидав до кінця свого життя. ларма що вчитися мальтирства закинув. І спрівді

тільки маляр — це ще більше виявляється в геніальних поезіях-малюнках у Шевченка! — міг змалювати словами таку гарненьку картинку:

Стара бабуся
Столітпими руками вибирає
Льон синьоокий; сирота Катруся
Гусей пасе й співає...

Люди чують, кивають з іронією руками комусь, мовляв, і воно, та сирота, і той спів потрібні! А отже потрібний спів старенької бабусі:

Бабуся сіва
Льон вирвала, в руді держасть, думáє,
Ніби це їй спрітка нещаслива
Про молодість співає,
Ніби цей сів далекими шлухами
Через ціле життя до гробу в'ється...
Посеред нив беззубими устами
Бабусенка сміється...

Або такий образок:

Я знаю став один бездомний
В гірській закутині глухий —
Дрімливий, тихий, вічно сонний...
Кругом його високі скелі¹
Порослі іхами, ялівецем,
Мов з криці викуті й застилі².
Між ними місць йде хильцем
Купатися в студених хвилі...

Читаючи, ви бачите перед собою ввесь той краєвид „мов живий”.

Таких малюнків у Лепкого досить багато, і їх поет так і називає „малюнками” („Осіння ніч на селі”, „Намалої, мені, друже, картину, щоб я мав спомин по тобі” і ін.). Деякі з них роблять таке сильне враження, що залишаються на все в нашій уяві. Головно „малюнки” або „низка малюнків селянської нужди взимі (напр., „У долині при битій дорозі... мерзнуть хлопські хати на морозі) або підзиму”:

¹ = скелі, ² = застилі.

*Глухе, бездушне отупіння
Напало землю. Цвіти прутъ,
Поля байдужно смігу ждуть,
А хмары висять, як каміння.
Часами вітер надбіжить,
Туман стурбує і розігнє..
Село в долині бовваніц
І п'янині сном дрімас-спить.
Погасло світло. Зачинились
На засув двері. Вірні вси
В солому з вухами заризись.*

*Лиш стежкою попід плотами
Йде голод — сіз щорічний гість.
Держить в руках мужицьку кіст
І грізно зиркає очами...*

..Малюнок" так і зветься ..Гість".
Або ось образок із монастиря, сполучений із згадками, які
у цій картинці з бабусею:

*З кадильницею срібних дим снується
І гине в облаках скленінн.
В монастирі вечіртій спів ківчиться.
Гасять свічки, ідуть. Якась черница
Під образом клічить³, мов тінь
Сама одна посеред стін святих.
Не молиться, в іконі топить зір.
А на іконі трави, квіти сині.
І Мати Божа клякла³ при дитині*

Воно до мами руки простягло...

*Здалёка видно пасмо гір..
А на іконі небо, сонце синє.
Метелики літають по квітках.
В доспілім житі коник польпій грає.*

*Посеред зимніх стін клічить черница,
Вдивилася в ікону: щось їй сниться:
Де? І коли воно бузо?...*

³ = стоять навколоішках, станула навколоішки.

Вагалі с погадає в поезії Лепкого дуже велику роль. До тих споминів поет тем утікає від сувої дійсності. Він зовсім свідомо підходить до значення загадок із дитячих років і для себе самого, і для своєї творчості:

*Згадки з дитячих ранніх літ,
Ах, як ви дорогі мені!
Ви, мов метелики дрібні
В весні погідні ясні дні
З цвітка літаєте на світ,
Ви, мов ті цвіті чарівні,
Цвітіте навіть і тоді,
Коли мороз зморозить світ!*

І спогадів, тих зворушливих спогадів у Лепкого дуже багато. Тут і батьківська хата („Сонети”), і селянська, близького душі хатина („Знав я хатину на селі”), і ціле подільське село, де „зросло його сердце” („Село”), і свяtkи з усіма їх звичаями, де „ціле село єднається, немов одна родина” („На Святій вечір”, „У великондній тиждень”)… Ціле пізніше життя Лепкого було виповнене спогадами, яому все здавалося, що

*немов крізь мряку, мріє
Якийсь далекий гарний, добрий світ,
Де все цвіте, сміється, променє --*

це саме спогади з його дитячих років, які відривали його від тієї сувої, морозної дійсності, що була довкола нього; його молоді літа, це, на його думку „калиновий цвіт”. це — одна велика казка, ввесь Господній світ”.

Від тих споминів уже недалеко до закоханості в мишу — лісу, иже для Лепкого — „річ світа”. Із минулого він висновує думки про майбутнє, яому хочеться, щоб „із майбутнім прежні⁴ так спліталось, як ті перші квіти весняні з осіннім листям”. А так у нього найдеться багато патріотичних віршів, чимало гарної інтимної любовної лірики, бувають вірші і на філософічні теми (Сповідь землі). Його сильно займає час від

⁴ = колишнє, минуле.

1914. р., але ж із великої кількості віршів, написаних у часах першої світової війни, і головно в 1919—1920. рр. — глибиною почуття і своїм задумом найбільше зворушлисий, чудовий — „Ноктюрн”. Є це високо поетична поема, повна нестерпного болю від того, що українському народові приносив той тяжкий час, є це глибока скарга перед світом за кривду заподіяну нам у тих роках. Перед нами встають одні за одними обвинувачі: тіні селян, жінок, дітей-сиріт, полонених воїнів, борців; скарга їх така, що, здається, „страшний суд іде, і мертві у гробах здріглися”, в усіх них проکидається страшне марево гніву, помсті — і відплати...

Бо ж доля рідного народу, доля рідного краю, його майбутнє ніколи для Лепкого не була байдужа. Він усе хотів бачити наших людей

*Не з терновим вінком,
Не з сльозами в душі,
Тільки истих, як день
І, як вітер, вільніх,
І, як сонця вогень.
Невгласимих, налких,
З серця повним любий
До людей, до життя,
Із бажанням краси.
Що не має кінця —*

хотів бачити, — сам вірив, що такий час для народу прийде, і ту віру передавав своїм читачам, мовляв, „ти кріпко вір, б о в і р а ч у д а д і е, у гору д у х !” Та й вірші його, за його словами, „не за чим іншим тужили і тужать, як за новим, кращим життям, за якоюсь великою ясною весною”. Такі ж вислови виказують, що, хоч у поезії Лепкого „дивний сум”, „смертельний сум”, що в ній „смутки нещомірні”, які „роняють сльози”, що в них „сіра гуга”, що подекуди від тих віршів від безнадійності („падуть надій листки послідні”) — то пессимістом поета аж ніяк назвати не можна, бо життя, яке він собі уявляє, „боротьбою за щастя, вічним боєм” — він любить, а тільки він хотів би, щоб воно було краще, ніж тепер. А малюнки тяжкого життя, іке наводить сум, це ще — не пессимізм. Це треба сказати зокрема про поетичні малюнки з сільського

побуту, які творять своїм змістом перехід до іншого роду творчості Лепкого, до його — оповідань. Ось один такий образочок

*Піду я в чисте поле
В саме полуднє-жар —
Стерня там носи коле.
Хлоп'яtko босе, голе
Пасе двірський⁵ говар.
Як ця стернина коле...
Як сонце йде поволі
І палить, мов отень...
Ой, доле, мої доле —
Лякий гарячий день..*

Скільки чуття, скільки тепла, щирого тепла вкладено в цей образок — це може відчути тільки той, хто знає селянські гарazi, хто співчуває бідному голому-босому сиротині, що від дитини мусить працювати на хліб — у чужих, багатих людей...

Поетична скарбниця Лепкого багата. Самих збірок віршів, що почали появлятися від 1901. р., буде добрий десяток. До першої світової війни кожний рік приносив нову збірку („Стрічки”, 1901; „Листки падуть”, 1902; „Осінь”, 1902; „На чужині”, 1904; „З глибини душі”, 1905; „Поезіє, розрадо одинока”, 1908; „Для ідей”, 1911; „За люд”, 1914 і т. д.). Вибір своїх поезій здавав поет сам із приводу 25-ліття своєї діяльності і видав великим томом (майже 400 сторін друку) в „Українській Накладні”, 1921. р. Та туди ввійшов гілька „вибір”. Удвоє стільки віршів, уже надрукованих, туди не ввійшло, а скільки ще взагалі не побачило друку!...

*

Оповідання Лепкого змальовують передусім українське подільське село, таке, яке воно було за його часів, і ще правдивіше — за його діячих та юнацьких років. А ті, що виступають у цих оповіданнях, це — близькі серцю автора люди: селянин, священик, народний учитель. Правда, бувають в оповіданнях образки з життя і українських „сурдутовців”, але ж образків таких пебагато. Усі герої цих оповідань овяні великим теплом Лепкого. Все це — люди живі.

⁵ = дідичівський.

Всі селяни, то люди, що жили чи в Кривуці, чи в Поручині, Бішу, в Жукові, в Шумлянах, чи в Циганах на Поділлі, — у місцевинах, де доводилося Лепкому проживати, „все це люди, котрих він зінав, в котрими перебалакав неодну годину, а котрими жив”. Тим то оновідання з селянського життя набирають значення немов якихось документів, вони змальовують нам і атмосферу, серед якої довелося нашому селянству жити в часах перед першою світовою війною, і саме його життя. Звичайно, від того часу наше подільське, і загалом галицьке, село сильно змінилося. Воно живе вже іншими інтересами, має куди інші, ніж тоді, бажання, іншу мету. Що від усіх них, як і від поезій Лепкого, від'ємить смутком, а то подекуди безпросвітністю, а то й безнадійністю — то це не Лепкого перекопання, він — об'єктивний спостерігач і не може до своїх малюнків добирати яскінних кольорів. коли життя іх не дає... Деякі риси в житті нашого селянства, підмічені Лепким, риси такі для нашого селяніна прикметні, залишились у того селяніна і досі. Маємо на думці селянський фаталізм, так по-мистецькому підхоплений Лепким в оповіданні „Дід”. Цим пояснюються і той спокій, який б'є в усіх цих оповідань Лепкого, і та віра в краще майбутнє. яке, на думку поета, залежить саме від нашого селяніна:

*Як побачу мужніцьку роботу
У жнів'я, серед праці і поту,
Як побачу ті руки зі сталі
Що лан збіжжя скосили і зжали.
Як побачу ті ноги криваві,
Тії очі від снеки слъзоваві,
І зігнути в дугу хлопську спину.
І голодну під тином дитину —
То не знаю чому, але з наю
Що для тебе ця мука.
Мій краю!*

Та тільки для всього цього потрібно, щоб наш хлібороб ..був багатий, культурний, свідомий” громадянин, а для цього знов треба „засукати рукави, взяти лопату і горнути, горнути болото, як не хочеш сам утопитися в ньому”. А так увагалі, на погляд Лепкого, „селянин один первородний правий син и природи, волі і життя, бо він не знаєвірюється ніколи в себе самого, у своїй гадки, у свою роботу”. Село єдине приносить спокій після великих життєвих струсів та бур життєвих, а то й поправливє життя, хоч, правда, може внести деяке зблі-

дужиння інтелігентної людиною в бурним минулим до справ культури, а то й викликати сумніви щодо правдивості надбань низки — коли дивитися на життя однобічно („Мій товариш”).

Таким самим теплом овічі оповідання Лепкого з життя священства. Сам син панотця, відомого на свій час громадянином та письменника, він добре знає ту атмосферу тихої, непомітної, невисипшої праці, що її робили колись по наших селах священики-шістдесятники. добре знає увесь той цікавий побут, серед якого проходила та праця, — тим то й оповідання ті вражают нас своєю безпосередністю та правою. Лепкий любив те „попівське життя, серед котрого зріс”, а любив, бо йому довелося знати переважно гарних, добрих попів, котрі своє діло душпастирське тісно сплітали з просвітленням і народною роботою, були людьми”. [Б. Лепкий, Писання, т. II., проза, стр. 461]. Та Лепкий знає і інших панотців, уже новіших, таких, які дивляться на своє життя на селі за на свої завдання — більш практично — а до таких панотців серце його не летить, вони в нього прихильності не можуть мати („Стріча”) В оповіданнях із священичого життя, як і в поетів з такою тематикою, немалу роль грає родинний дім поета, до якого він зберігає не забуджений пісні, і той піснізм мідбився в іншій його чудових спогадів („До Зарванці”, „Крегулець”), які він називає „казкою свого життя”. А торкаються вони не тільки дитячих років Лепкого, але і юнацьких („Бережани”), коли йому довелося жити пода родинним домом. Але й тоді осередком спогадів є все його рідне село, рідний батьківський дім, рідна для нього атмосфера священичого життя. Деяким спогадам письменник дав форму окремих оповідань („Цвіт щастя”), та зі змісту їх неважко догадатися подій, зв’язаних з власним життям поета.

Подекуди в таких оповіданнях життя панотців тісно сплітається з життям чи „сурдотовців”, чи сільських учительів, тих кривджемих долею, переслідуваних урядом людей, що, в тяжких злідніх живучи, все ще находять час для народної праці, за ту працю страждають, а в консервативну атмосферу приходського дому вносять свіжі промені світла („Оля”). Що в таких недолею прибитих людей багато зворушливого ідеалізму, багато самоносвати, це теж не відбігає Лепкого уваги („Для брата”). Для всіх них він має чуле серце, бо ж юю „все вражала та кривда, що її чоловік чоловікові, народ народові творить”, тільки ж від малюнків тієї кривди віс якимось спокоєм. Тут та там прордериться іронічний усміх, проскочить легкий крик болю, коли кривда серце роздирає, але ж сильного голосу на ту кривду не чути.

До всіх злочинців вибачливо Лепкий не ставиться, він іх засуджує, але ж на людей ні пекла, ці громів не висилає, бо, мовляв, „у кожного з нас є дещо я чорта”. себто — без гріха людей не буває... Шукаючи ліку на ту несправедливість, що між людьми діється, Лепкий доходить до такої думки, „що тільки плекання гуманних почувань, тільки поширення етичних надбань культури може вирівняти ті рови й дебри, які лежать поміж нами, і в які падемо ми самі, або куди тручає нас наш біляній, який ще не викарасався з зоологічного берлога, хоч він, може, і спить на лебединих пухах і п’є з хрустальних чарок”. Велику вагу має в його виховання, родинні та національні традиції, які ніколи не завмирають, і зерно, посіяне в серці людини за дитинчих років, прокльовується надверх навіть і тоді, коли життя ту людину зламало, і вона перестала жити думками своїх батьків, прокльовується, коли тільки трапиться до цього відповідна нагода („Аванс”).

Оповідань набереться у Лепкого до сотні. Друкувалися ці оповідання, починаючи від 1895. р. по різних українських часописах та журналах Галичини та Буковини, а то й виходили збірками. Перша така збірка появилася 1898. р. в Чернівцях і звалася „З села”, а дальші збірки такі: „З життя”, 1901; „Щаслива година”, 1901; „Нова збірка”, 1903; „У горах”, 1904; „Кара”, 1905; „Кидаю слова”, 1911 і т. д. Після першої світової війни автор сам зладив вибір із кращих, на його думку, своїх оповідань і видав їх у другому томі своїх писань, що вийшли заходом „Української Накладні” в Берліні (1921. р.). Є це доволі об’ємиста книга (поверх 450 стор.), що обхопила 44 оповідання — далеко не всі, і далеко не всі прикметні для самого автора і для його таланту. З цього видання вибрали ми для цієї збірки 12 творів, інші ж позабирали я інших збірок; гарні оповідання „Оля”, яке Лепкий пізніше переробив на велику повість („Веселка над пустарем”, Львів 1930), друкувалося окремою книжечкою (1911). Зазнати треба, що багато оповідань Лепкого вийшло в перекладах на мови: німецьку, чеську, польську, мадярську. Були переклади на чужі мови і його поезій.

*

Крім поезій та оповідань та названої щойно повісті з священичого життя, Лепкий дав нам і декілька то довших, то коротших повістей. Одна з них („Під тихий вечір”, 1923). скоплена з правдивої події, змальовує рідкі в Галичині інтимні відносини між „двором” і українським інтелігентом

на тлі подільського села — всі імці мають історичний підклад. Із них найбільшою популярністю тішилася тетралогія „Марена” в шістьох томах („Мотра”, — 2 томи, „Не вбивай”, „Батурин”, „Полтава” — 2 томи). Деякі частини її („Мотра”) дійдалися перекладу на чеську і польську мови. Та з історичних новітей майціваниша та найвартішіша — „Крутік”, в часів гетьмана Виговського. Тих самих часів торкається і повість „Сотниківна”, перекладена на сербську мову. Невеличка повість „Орли”, написана для „Просвіти”, змальовує часи гетьмана Данила Апостола. У виданнях „Просвіти” з'явилася ще й гарненька новітка „Каяла”, в якій Лепкий, на основі „Слова о полку Ігоревім”, спопуляризував відомий похід київського Ігоря на половців. Княжий період нашої історії змальований іще в повісті „Вадим”.

Що Лепкий забрався до історичних тем, це виходить з його закоханості в минулому (пор. „Минуле — річ свята”!), чи це минуле — його власне життя, чи життя народу. Великі історичні постаті все його приваблювали, його все цікавили будівничі української державності, і вислів цьому вів і дав у нашій історичних белетристичних творів. Між панерами письменника вилишилася ще недокінчена повість із часів гетьмана Орлика. З поетів найбільш зажив його Шевченко. Він написав велику біографію поета і немилу васлугу придбав собі, видавши всі твори Шевченка в п'ятьох великих томах, додавши до них багатий коментар. Це не єдиний автор, що виданням його творів з поясненнями і гарними літературними вводами займається Лепкий. Сюди належить II-ге видання історії України М. Аркаса, Котляревський, Кудіщ, Стороженко, Марко Вовчок, Кобилянська і т. д. Знаючи дуже добре польську мову, він зладив зразкові переклади деяких поезій Шевченка на польську мову і дав високоноетичний переклад на цю мову „Слова о полку Ігоревім”. Із українських письменників високо цінив Федьковича, займається діяльністю Шашкевича, був у приягельських зносинах із Стефаніком, дуже любив Коцюбинського (переклав збірку його новел на польську мову), високо ставив творчість Кобилянської і дуже близько стояв до групи українських письменників 1900. рр. що називали свій гурт „Молодою Музою”.

Сам учитель української мови в середніх школах, пізніше професор української літератури в краківському університеті, чудовий викладач і промовець, легкий стиліст — Лепкий працював над історією українського письменства, але встиг видати тільки дві перші її частини (стару добу) цієї праці.

Зате літературних марисів (і по-польськи) і цінних характеристик українських письменників різних часів понаписував немало.

Як бачимо, літературна спадщина Лепкого дуже багата і різноманітна. Самої лірики, як ми сказали, зібралося на декілька томиків, а тут ще оповіданні, повісті, казки для дітей, літературні нариси, літературні вводи до різних видань, переклади з чужих мов на українську, польські переклади з українських авторів, популярні книжки для народу і т. п. Бібліографія творів письменника, — роблена на чужині, тим то її не може бути повна, — обіймає цілих 30 сторінок друку. Та все це тільки надруковані твори, багато ж залишилося ще в рукописах і чекає відповідного часу, щоб вийти у світ.

*

Нарешті декілька життєписних даних.

Народився Богдан Лепкий 4. листопада 1872. р. в розкишному подільському селі Крегульці, колишнього гусятинського, теперішнього копичинського повіту, недалеко вже Збруча. Незабаром батько Сильвестер, панотець, дуже освічена людина і письменник, відомий під псевдонімом Марко Мурава, знаний свого часу громадянин і громадський діяч, перебрався в Бережанщину, і дитячі роки Богдана Лепкого звязані з цілою низкою підбережанських сіл, де довелося пробувати його батькам (Поручин, Жуків, Шумляни і т. д.). Середню освіту набув у Бережанах, вищу — у Відні та у Львові, після закінчення університету вчителював у бережанській гімназії і від 1899. р. — у Кракові, де до першої світової війни був ще й лектором української мови в тамошньому університеті. Пробуваючи на чужині, Лепкий тужить за рідним краєм, але зносин з ним не перериває, бере участь у національних святах і святкуваннях, раз-у-раз нав'язує звязки з культурними українськими діячами та письменниками, а літні ферії, майже щороку, проводить то в Карпатах, то між ріднем на Поділлі. З виbuchом першої світової війни дістается до Відня, де стає співробітником „Української культурної Ради” та „Союзу визволення України”, бере участь у виданнях обох організацій, а від 1915. р. працює, — під проводом „Союзу”, в таборах полонених українців у Німеччині, спершу в Раشتатті, пізніше у Вецлірі, і тут розвиває, з кінцем війни, широку видавничу діяльність (видання Шевченка, Свидницького, Кобилянської, Пачовського, книжечки для дітей і т. д.). По війні живе ще якийсь час у Берліні.

співробітничає то в виданнях „Військової їмісії для справ українських „полонених”, то в видавництвах: „Українське Слово” та „Українська Накладня”, тут шише свої важніші історичні повісті, — потім повертається до Krakova, де в університеті обіймає катедру української літератури. У 1923. р. Галичина святкувала тридцятиріччя ювілей літературної праці Лепкого, 1932 — його шістдесятиліття, при чому цей останній рік громада відзначила гарним гостинцем ювілятові, придбавши для нього дім у купелевій оселі Черче: це село в Рогатинщині дуже полюбив собі був Лепкий, туди він приїжджав щороку на відпочинок, і тут його заскочили події восени 1939. р. Переbrавшись щасливо до Krakova, він став тут співробітником „Українського Видавництва” і з цього жив. Утрата вірної дружини (1936. р.), целецьке життя в непевних часах, різні гризоти, — все це підрівало не такий уже сильний організм поета і 21. липня 1941. р. його не стало: помер у 69. році жття і спочив на краківському кладовищі, хоч „і як йому хотілося в хаті (себто серед своїх рідних, в рідній землі) день дожити і в вітчині на сон стулити очі”. Та, міркуємо, прийде час, і земляки перенесуть тіло свого поета на рідну землю, та поховають його там, де цього бажав собі письменник.

*

Видаючи цей вибір оповідань Богдана Лепкого, призначений головно для молоді, ми вважали за потрібне подати на кінці словничок менше вживаних слів та висловів із спеціальним значенням. Деякі з них пояснив сам письменник у додатку до двотомової збірки своїх писань. Ці пояснення позначені в нас ініціалами *Б. Л.*

У ЛІСІ

Василь і Настя були бідні люди. Спокійна совість і здорові руки — то їх цілий маєток. Та й ще мали вони маленьку хатину під самісінським лісом. Тую хату дістала Настя по батькові, а Василь пристав до неї.

Немало він наклонотався, поки до того прийшло. Немало здоров'я коштувала Василя Настя, — а все то лишень через лісничого. Як лихий на душу, на важився він на Настю. Дороги їй перейти не давав, а вже за ліс то і не згадуй.

Най би вам на сміх вибігла, так він уже коло неї, як з-під землі вийде. Василь, хоть вірив Насті, так все ж боявся за неї, бо любив її дуже. Як перед яструбом хижим, беріг її перед цим лісничим поганим.

Раз навіть через це прийшло було до великого клопоту. Пішла Настя, не пішла, а стрибнула в ліс, звичайно, — ліс під боком. Збирає приби і не вважає, а тут лісничий, як кіт до птиці, підходить. Підходить, підходить, тай — цуп!

— Не втечеш мені, — каже, — козонько дика, не втечеш. Сполюю я тебе аж нині.

І так та потвора, сунеться до лиця та все своє:

— Не втечеш та не втечеш!

Настя в крик:

— Хто в Бога вірує, най ратує!!!

Але годі. В лісі тиша безконечна. І духа людського не чути. Лиш пташки цвірінкають на вітях, щось радяться, змовляються, а тут на раду нема часу. І хто його знає, до чого було б прийшло, якби не Василь. Десять його Пан-Біг на ту хвилину надніс: він прискочив, відбив Настю, ну, і, звісно, в злості щось трохи доторкнувся лісничого.

Кілька неділь відлежав наш Стшалковський, а як встав, то хотів Василя подавати до суду. Але не подав, лишень усе гострив собі на нього зуби.

— Коби я того розбійника, — каже бувало, — дістав у свої руки, відплатив би я йому за своє!

Але Василь не так то дуже й боявся лісничого. Руки в нього, як довбні, плечі, як ворота, дав би собі раду. Він тішився, що вчорі свою Настю, як першу вишеньку на дереві, та й жив собі з нею щасливо.

Хатка в них, як кажуть, маленька та й під самим лісом, так що гілки дерев б'ють її по стрісі. Коло хати кілька грядок на закришку та на капусту, а там дві чи три нивки, такі вузенькі, як те полотно, що його білять над водою. Не ниви, а стежки-суголовки. Та хоч у такій біді, вони жили щасливо. Він ходив з сокирою в село, а вона до шмаття або до кужелі. Вже то Настя всяку роботу знала, нема що казати. Ну, а він також. Так якось давали собі раду і крутили несогірше своїм божим світом.

Тепер у них клопіт. Дитинка хора. Ще їй року нема, а таке вже мудре, як старе. Надивитися не годен. Недавно, не знати з чого, занедужало, і ніяк не годно прийти до себе. Кашель і кашель. Аж заходиться бідне.. Нині їй гірше. Підвечір дістало гарячку, так що й рідної матері не пізнає. А кашляє.

аж затягається, слухати прикро. У грудях їй харкотить і булькоче, обличчя аж посиніло від утоми.

А тут у хаті зимно. Таке зимно, як у льодівні. хоч драглі студи. Вікна замурувало, повинувало на них усякі квіти та цяцьки, по стінах повибігали лиси, а пару, що пустити з рота, то так вона зараз і мерзне на повітрі. Біда!

Де що було на обісті до палива пригідне, спалили. Плоти обнесли, загату дочиста розібрали, а тепер хоч зубами дзвони.

Зажурився Василь. Сидить біля скрині, голову опустив на руки, думає, яку б раду дати.

Настя коло дитини заходиться. Єдиним на цілу хату кожухом обікрила її, колиску присунула до самої печі, ще й сама нахилилася над нею та й хухає.

А воно грудьми так носить, що дивитися прикро, а як зайдеться кашлем, то так, аж стіни трясуться, і вітру знадвору не чути. А вітер вам не абиакий. Аж стріху на хаті дере.

— Слухай, Насте, — обзывається Василь. — може б їй чорної ріпи з цукром, га?

— Давала я, — не помагає. І ріпи давала, і сочку з цибулі, чого йно люди не доповідали, давала. але все заніщо.

— Гм, — сумно відповів Василь, потираючи чоло та голову рукою. Він щось мав на гадці, але не міг, чи стидається сказати. Вкінці зважився і якось тихіше та несміло промовив до Насти:

— А може би до знахаря піти, най заговорить?

— Грішне діло, — коротко відповіла Настя

— Хто його знає, чи грішне. Може, йно так люди кажуть? Що в тім за гріх? Аби лиш помогло, так піду. Кажуть, що Гринько ворожбит, — уміє замовляти. Піду до нього.

Він став і справді хотів іти, але Настя спинила його.

— Не йди, — каже, — я вже скликáла, де хто йно був на світі. Не помагає. Сиди краще. Мені щось лячно. Не пущу тебе. І як там іти у таку шувір? Там пса вигнати жаль... Воно й так не поможет. Вже нашему маленькові, либонь, виходу не буде. Прийдеться, воробчикові, погибати. Замерзне воно, заков'янє на такій стужі.

— Заков'янє, кажеш, — обізвався по хвилині Василь, — так розпали.

— Та чим?

— Як то чим, а чим же палити? Дровами!

— Які мені там дрова! Від тижня в комірчині, як вимів. І трісочки нема...

— Нема? То я принесу. Не журися. То моє діло, моя в цім голова.

Настя підняла очі з-над колиски і глянула на нього.

— Принесеш? — спитаала недовірчivo. — А звідки?

— Моя в тім річ, звідки... Досить, що принесу і не вкраду.

— Не вкрадеш?

— Кажу, що ні! Аби лише трохи втихло, принесу, і буде тепло... Ліс то річ Божа, — говорив згодом немов до себе, — Божа і людська. Росте собі деревина та й росте. Ніхто її не плекає, не підливає, не обкошує, навіть ніхто не знає, скільки її там є, скільки гине, ломиться від вітру, скільки з коріння пускає. Звичайно, ліс. А вона все своє: не вкрадеш, та не вкрадеш! Тут дитина хора, а вона: не вкрадеш! Яка тут крадіж?

Настя не відповіла нічого. Вдивилася в нього своїми лагідними очима, а відтак, зміняючи голос, сказала:

— Василю, порубай ступу. У нас і так нема що опихати. Як Бог дасть просо, то скочу до сусіди. Порубаєш?

Василь звик був слухати Насті, так як слухають деякі чоловіки своїх добрих жінок. Знав, що вона його на зле не намовить. Але тепер йому і через гадку не пройшло послухати — баби. Він подивився на неї, як би хотів сказати „здуріла”!

— Ступу кажеш зрубати, ступу?.. Сьогодні ступу, а завтра що?.. Може, двері?.. Га?..

Це „га” він вимовив якось голосніше і злісно. Видимо злісно. Вилетіло воно, як клин, з його горла і пішло по хаті. Вдарило об стіни і відбилося, вдарило об вуха і серце Насті, і також відбилося якимось сумним і жалібним тоном.

Вона не відповіла нічого. Ще нижче похилилася над колиску дитини, так що своїми теплими грудьми доторкалася її зимного тіла і пріла її своїм віддихом.

Кашель у неї перестав на хвилину, і дитина задрімала. Пильно слухала Настя її віддиху тихого, короткого, важкого. Відтак віддала її в отіку Пречистої Діви, що найкраще знає материнську любов і розпуку, і — задрімала.

У хаті зробилося тихо. Лиш вітер вив надворі і вривався крізь трухлі стіни в хату. На шибах і стінах світився мороз. Слабеньке полум'я малої нафтяної лямпки, що світилася без скла, то погасало, то знов оживало і блімало неясно. Дим ішов від неї чорними нитками і осідав на стелі.

— Заснула, — сказав Василь сам до себе, — і заснула. — Добре, що заснула. З бабами непорадна

година. І так їй злє, і так недобре. Лоточить тобі голову, що зимно, а по дрова піти не пускає. Добре, що спить.

Поглядів шапки, стягнув ремінь і тихо, так тихо, як йому лише́нь на це дозволяли величезні чоботи, висунувся з хати. Зачинив легенько двері і опинився в сінях.

— Але ж бо виє! — казав, наслухуючи рев бурі. — Зле йти, то правда, але за те безпечно. В таку люту лісничий спить, коли не запиває в мельника. Худоба!

Наомацьки віднайшов сокиру, що заєдно лежала в куті під зільницею, і відчинив двері надвір. Нараз обдуло його студеним вітром.

Вийшов.

У першій хвилині не знат, що робити. Чи йти, чи вертатись? Мороз запер йому віддих у грудях, вітер нáпрасно кинувся на нього, піdnіс його з землі і, мов фуркальцем, обкрутив ним кілька разів у повітрі. А дотого засипав йому очі холодним, мокрим снітом.

— Во ім'я Отця і Сина, — сказав Василь, на силу вдержуючись на ногах. — а то лютъ погана! Ще такої я не бачив. А вітер який! О! Певно хтось повісився в лісі. Якби так лісничий, дав би йому Пан-Біг на розум.... Але куди тут іти, — світа Богжого не видно. Треба брати ліворуч, у грабину, там затишніше.

І він сміливо ветромив свої чоботи у глибокий сніг. Чоботи пірнули, як сокира в воду. Василь зашався у сніг по самі коліна. За халяви насипалося снігу, як муки зимної і вогкої, що пнеть топилася на теплому тілі і струмками спливала аж додолу, на пальці. Але Василь не дуже вважав на це. Не першина йому така дорога. На те він хлоп. Сокиру за-

стромив за ремінь, до руки вняв якусь грубезну і довжевану запруті і, підтираючись на ній, як на кулі, брів далі і далі. До ліса ж близько. Лиш кілька кроків. Так, але тих кілька кроків довелося йти мало не цілу годину. Іноді Василь по саму шию западав у снігову кучугуру, та лиш насили вилазив з неї, пріючи, як руда миша. Було ж так, що здавалося йому — от і кінець, тут тобі кінець, Василю! — Довкола сніг, як море, а сили нема ніякої, прийдеться загибати.

Так добрався до першого граба і став. Плечима оперся об холодний пень, щоб хоч трохи відпочити.

З уст і з цілого тіла пара йшла, як з печі. Раз гаряче робилося йому, то знов зимно, напереміну. Відтак прийшли дрижаки, зуби почали бити одні об одні, як сікачі, перед очима літали іскри. Потім і дрижаки перестали, і все тіло піддалося одному почуттю стужі.

— Біда, — погадав собі Василь. — Можна замерзнути під грабом. Погане діло.

І щоб хоч крихту розігрітись, почав бити себе руками по плечах.

— Гу-у! Лютъ скажена! Ніг собі не чую. В лиці як шпильками коле. Аж пашить. Скарає його Пан-Біг за мене і за мою дитину! Гу-у!

На згадку про дитину цілий ряд інших забутих гадок і споминів надлєтів йому на думку. І згадав він колишні парубоцькі часи, згадав, як лісничий забігав коло Насті. І згадав своє весілля і повесільне своє горювання удвійку. Згадав вкінці і ту хвилю, як він, складаючи гордість з серця, пішов до пана Стшалковського і просив, щоб продав, — продав, а не в ласки дав — хоч фіру дров, а пан Стшалковський, усміхаючися злобно, як чорт на образі до

Єви, поклепав його по рамені і сказав ласково: „Най прийде Настя!” На цю згадку кров ударила йому до лиця. Пальці, закляклі від зимна, розпрострувалися і зараз склалися у здоровий, грізний хлопський кулак.

— Не дочекаєш, сатано погана! — засичав крізь зуби і рушив з місця.

Утома, зимно і розпуха зникли нараз з його серця, а натомість з'явилися гнів і ненависть. Він стиснув топорище, аж затріщало і великими кроками пустився далі.

— Коби як зimu перебути, а там я тебе не боюся! — думав по дорозі.

В лісі не було стільки снігу, що перед лісом. Під лісом звичайно вітер надуває. Тому Василь ішов скоро і за хвилину опинився над глухою долиною, в котрій уліті стояло озерце дощової води, лежали виверти потрощених бурею дерев, росли всякі цвіти і гриби. Іноді видніли також на мокрім болоті сліди, де качалися дики. Тепер там не було нічого, лише сніг. Самий рівний і чистий сніг.

— Тут буде найкраще. Навіть голосу не чути, бо в долинці, а дотого вітер. Господи, помагай!

І Василь з цілої сили став валити сокирою по невеличкім грабчаку. Він робив це з якимсь лютим завзяттям, так, якби це не дерево було бездушне, а ворог живий і дуже недобрий. Уявляв собі, мабуть, що це не грабчак, а лісничий попався йому в руки.

Глухі відгомони лунали сотими голосами по лісі. Від дерева до дерева, від куща до куща неслася вістка, що якийсь пакосник, збиточник втиснувся в лісове царство і відбирає життя молодій деревині. На цю вістку дерева зашуміли грізно. Махали гіллями, скрипили вітами, шуміли галузками.

— Не руш! — казали, — тікай, лиши! — І аж додолу для постраху нагинали свої голови високі. — Не руш!

Але Василь не зважав на ці погрози. Раз-у-раз валив сокирою у грабовий пень і за кожним ударом добував якийсь глухий, гробовий виклик: „Гу!”

Далеко, аж за десяті дерева летіли дрібні тріски — пень був підтятій. Тоді Василь став, випростував спину, відсапнув і сокиру сковав за ремінь.

— Та-а-ак! — сказав з виднім вдоволенням і нагнувся всім своїм дужим тілом на дерево, щоб його зломити і повалити на землю.

Затріщав грабчак, захитався і піддався невмолямій судьбі. Але, лягаючи, потрошив немало гілляк на сусідніх деревинах, бо чіпався їх і немов просився, щоб його підтримали і не дали впасти. Та годі! Всі жили, що лучили його з землею, перетяло вістря сокири, і він мусів упасти. Упав і глибоко зарився в сніг. Ліс зашумів іще дужче. З якоюсь невисказаною грзою били галузі об галузі, тріщали і скрипіли гіллюки, стогнали пні.

Василь нагнувся до землі, відпорпав сніг і підвів дерево за один кінець угору. Тепер воно не противилося йому, звичайно, як річ мертвa. Він легко спустив собі один його кінець на праве рам'я і, нагинаючись та присідаючи, так довго підсувався під нього, поки ціле дерево не зависло йому на плечі, як коромисло.

— Славити Бога! — сказав і хотів пуститися додому. Але втім почув якийсь шелест, і серце йому забилося тривожно. Правда, він вірив у безневинність свого вчинку, а проте свідомість чужої власності відзвівалася часом у якісь далекій закутині його спрэцьованого мізку.

Він став,

Шелест було чути доволі добре. Це йшов хтось лісом, і то недалеко. У пітьмі ночі годі було дістати, хто — чи звір, чи чоловік, але ступання ніг було чути зовсім виразно. Воно наближалося, все біжче і біжче.

— Може, дик, — погадав собі Василь, мимохіть відскочив убік, та оперся плечима задля оборони о найближчий пень старого дуба.

Це не дик.

Кілька, щонайбільше кільканадцять кроків перед Василем, поміж деревами блисло слабеньке світло. Як іскорка, запалало в темно-сірій пітьмі ночі і сніговиці. Блисло і не згасло. Зависло на грудях лісничого в маленькій ліхтарці, причіпленій до ременя, що висів через плечі і придержував велику стрілецьку торбу.

Так, це був лісничий — грізний, невмолимий Василів ворог.

— Стій! — заверещав дико, здіймаючи з ременя рушницю.

Не потребував кричати, бо Василь і без того став з грабчуком на рамені під дубом і не зінав, що з собою почати. Втікати по снігу тяжко. У лісничого ліхтарка і добра, вірна рушниця. Годі!

— Стою, — відповів Василь глухо і дожидав, що буде далі.

— Стоїш, — говорив лісничий і аж сопів зі злости. — Ану стрібуй, рушся, ти розбишако! Стрібуй! Василь мовчав.

— Стулило тобі? Мовчиш? А видиш! А чи пам'ятаєш, що ти я мною зробив, в тім лісі, два роки тому? Пам'ятаєш? Почекай же ти, чортівське кодло! Кидай патик! Чуєш!

Василь стояв під дубом і мовчав. Патика кинути не хотів. Якась безсильна злість здіпила йому зуби.

Так буває нераз у сні. Втікаємо перед ворогом, втікаємо, гонимо; скільки сил стане, гонимо, аж тут перед нами пропасть. Перед нами пропасть, за нами ворог, — що тут почати? Через хвилину зимний піт обливає наше тіло, ми пручаємося, відкриваємо на силу очі й будимося з немилого сну.

Але Василь не міг збудитися, бо це не був сон, а ява.

— Кинеш патик? — зверещав лісничий удруге, але так сильно, що переміг рев лютого вітру. — Кинеш?! — і кількома кроками підійшов до безборонного хлопа.

— Пане! — озвався Василь і чув, що в тій хвилині не він говорить, а з нього промовляє батьківська любов і розпука, — дитина хора, мерзне на зимні!

— Ха-ха-ха!!! Дитина хора! А що ж мене твоя дитина обходить? Твоя і Насті! Ха-ха-ха! — він за сміявся диким, пекельним сміхом; — слухай, хлопе, — сказав по хвилині, — а чому ти Насті не пустив до мене по дрова? Га?! Чому?!

І відіп'яв від ременя ліхтарку, піdnіс її до очей Василя та дивився злобно в його обличчя.

Василь не втерпів. Чув, що видержав до краю. Чув, що прийшла вирішна хвилина. Або взад або вперед. Він кинув собою вперед і відтрунув лісничого від себе.

— Ах, ти падлюко хамська! Я тебе... — верескнув лісничий, і в тій хвилині замовк. Лежав, як довгий, на спігу. Василя коло нього не було.

— Чекай! — кричав лісничий, зриваючись на ноги. — Чекай! — і підвів рушницю.

Блиск, гук, грім... і Василь повалився на землю. Так падав перед хвилиною грабчак, підтятий його рукою.

По лісі пішов відгомін вистрілу. Пішов, полинув, удалив у віконце невеличкої хатини під лісом і заглух.

Тихо. Навіть вітер замовк на хвилину. Здригнувшись. Налякав його несподіваний вистріл. Але гнеть він опам'ятався, прийшов до себе. Зірвався, піднявся і швидко та поспішно закрив великими жменями білого снігу сліди кривавого чину...

Тихо. Лиш вітер реве, і скиглить, і лютує, аж дерева гнуться додолу. Дивно і пінаприсно якось вимахують своїми вітами, мов руками, і торкають тебе, і шепчуть, і розказують собі щось дуже страшне.

*

А в малій хатині під лісом стає чимраз зимніше. Прискає лямпа, скриплять лати на стрісі, моцюються крокви з морозом. А великі, старезні липи на лісовім високім окопі раз-у-раз б'ють своїми гілляками до замерзлого віконця. Раз-у-раз. Вони чимдуж хотять Насті щось цікаве сказати.

Але Настя не чує їх, бо спить. Заснула над колискою свого хробачка слабенького. І пристився їй сон дивний: десь вони, всі троє, з Василем і дитиною, перейшли на іншу хату, до іншого села; і так їм там добре, так весело, без журно; в хаті тепленко, у коморі достатньо, на них одежа нова, не драна, і всі вони такі якісь дужі, веселі, аж любо; довкола них люди, привітні і щирі, а лісничого навіть не видати...

Гей, не будися, Насте, бо шкода такого сну!...

ОЛЯ

Була сиротою і жила на ласці у своїків. Ні гарна, ні погана, з обличчям, що від молодих літ звикло скривати в собі ознаки радості і болю, з ключами за поясом і з мозолями на руках, цілими днями бігала по кімнатах і по обісті на приходстві в Житниках, де жив місцевий парох, її опікун. Скрізь було її повно. Перша вітала днину, остання прощала ніч. Будила челядь на досвітках, по опівночі дивилася, чи позамикані всі двері, чи спущений пес, чи стрій не забув згасити лямпу. Так цілими роками. Де вона сил до тої праці брала, від кого вчилася терпеливості — Бог знає.

У своїй білій кімнаті, при челядній, мала два віконця, бо кімнатка була в углі хати. Крізь одно видно низькі, димом та порохами вкриті подільські хати, друге дивиться на сільський, тихий, березами обсаджений цвинтар. Тут праця, а там відпочинок.

І нераз бувало, по обіді, як стрійкові занесе чорну каву, а стрійні покладе подушку в ідалні на канапі до пообідньої дрімки, стає у вікні і дивиться.

Невеличке вікно, а як багато видно! Крізь одно: людей, працю, біду, турботи — ціле життя. А крізь друге: спокій,тишу і вічність.

Та дивитися не мала коли. Сто робіт дожидало її. Стрийна, жінка в літах, ледве двигала своє надміру товсте тіло, стрій заєдно не мав часу. Обоє лю-

били багато говорити, нарікати на старість та на лихі часи, а хату і газдівство спихали на слабі плечі „панночки Олі”. Чи робітники прийшли, чи корова занедужала, чи щопісебудь таке: „Ідіть до панночки Олі”.

І згодом так обое до того безробіття звикли, і так їм добре було, що навіть не могли собі уявити, як би воно виглядало, якби так „панночка Оля” занедужала або вийшла замуж. Та й як же щось подібне могло б статися? Та ж вона молода і здорована, а вони для неї такі добрі! Має все, чого тільки треба. І спокійно в них, як мало де. Не погадали також, що сталося б з нею після їх смерті. Хто би там про такі „зречі” думав! А остаточно — кажеться в Святім Письмі, що птахи небесні не оруть, не сіють, а „сожинають”.

Оля дійсно нагадувала пташку, що мала відлітти кудись до тепліших країв. Захопила її пізня осінь, і вона залишилася тут.

*

Як крізь сон тямить вона батьків і рідину хату. Бувають хвилини, що бачить обличчя матері як живе: от так, тільки простягти руки, обіймеш її за шию та винілачешся на її грудях.

Деколи знов, як би мраку розвіяв, виринає перед нею струпка постать батька у священичій одязі, вічно занятого, як не своїми, то громадськими справами, вічно стурбованого, щораз більше похиленого і щораз гірше недужого.

То знову, як крізь завірюху, бачить хату під стріхою з соломи і як з далекої далечі долітає до неї голос: „Доню!”

Як радо піцла б за тим словом, котрого від довгих літ не чула!

Заледве навчилася від матері письма, а від батька почула дещо про світ і людей, як прийшов її щастю кінець. Не тімить, як воно склалося. Якби нараз, серед першої весняної днини, звіялася осіння завірюха, і тамтой, крацький світ затонила в струминах дощу, а її понесла в якийсь інший, непривітний і зимний.

Спершу помер батько, а за ним пішла з нудьги мати.

Залишилася по них добра пам'ять серед людей. і на цвинтарі дві могилі, одна поруч одної...

Іноді, особливо вліті, як прийде дуже тиха ніч, як ціле попівство замре у глибокім сні, як навіть сони перед вікнами перестануть шуміти, то Олі здається, що чує жалібний голос дзвонів, похоронні співи і гуркіт землі. Як далека гірська хвиля пливе тоді до неї жаль. Тулить до подушки лиць і плаче.

А нарано її очі сухі. Перша встає, будить челядь і зі словами „добрий день” приносить стрийні каву.

*

Смерть батьків так її прибила і перестрашила, такою пусткою обвіяло її, що вона прилипла до своїх опікунів, як лист до землі. Не знала, що то скарга, що то жаль на долю, і кам'яніла у смутку, як квітка в соленій воді.

Стрийко і стрийна поводилися з нею добре. Іноді, то й погладили її і пожалували гірким словом „сирітка”.

Та від того гладження мороз ішов по серці, а перед тим словом вона радо запалає б у землю.

До школи Оля не ходила. Держали вчительку до своїх дівчат, і вона також Олю вчила. Трохи історії, дещо літератури, французької розмови і початків „на фортепіяні”. Оля була дуже тямуща. Вона далеко

скоршє навчилася тих основних „наук”, як її дві перші сестри, і тому їх віддали до інституту, а вона лишилася дома. Годі за три платити. Та й про посаг треба подумати, бо тепер такі часи, що не беруть панночку з віном, а віно з панночкою.

Як дівчата приїздили додому, то привозили книжки та ноти. Оля читала їх увечір, по роботі, та в неділю, як усі поїхали в гостину, грава на фортепіяні. А стрийна нераз говорила до своїх доньок, що Оля більше вміє і краще грає, як вони, хоч не була в інституті.

Олі було прикро, і вона не могла видергати зависного погляду своїх первих сестер.

— Тато і мама більше люблять Олю, як нас, — говорили вони, ніби з великим жалем, і нераз приходило до сцени з плачами, криками і пестощами.

Як дівчата підростили, почали їздити питомці і академіки.

Це були найвеселіші хвилі.

Вони привозили з собою цікаві оповідання про життя в семінарії, наслідували здивачливих настостей, співали нових пісень і ходили по проходах. Часом по вечері просили паню-добродійку, щоб не гнівалася, як вони трохи „загуляють підлогу”. Пані-добродійка на те:

— Але ж прошу! На те підлога є, щоб по ній ходити. Ганю, зебри килим!

Ганя збирала килим, Оля сідала до фортепіяну і грава, а дівчата з паничами танцювали.

А на другий день, досвіта, Оля чистила підлогу, щоб, поки стрийна встане і поки молодіж приайде зі стодоли на снідання, все було в порядку.

За це стрийна гладила її по головці і казала:

— Моя ти господиня.

Між хлопцями були й такі, що любили музику. не тільки до танцю, але й до слуху, знали літературу й цікавилися життям народу. Вони радо говорили з Олею та слухали, як вона грала, не вчену, але щиро, з душою. А як по вечері молоді панове пішли на сіно та говорили про дівчат, то казали, що та своячка, хоч не гарна, а мила і, мабуть, добра, бо має такі лагідні очі, — що вона добре грає і досить багато читала.

— А які в неї цікаві погляди на літературу і на її новіші напрями.

— Знаменито інтерпретує Шопена. Тріо в похороннім марші грає зовсім оригінально. Якби хто на металеву тафлю кидав скам'янілі слізози.

— Як говорити про народні справи, то паленіє ціла. Ніби соромиться, ніби гнівається, скочить тобі до очей, як кітка.

Деякий зітхав і засипляв, впиваючися мріями і запахом свіжого сіна.

А на попівстві „панночка Оля” перечислювала срібло та молода каву на завтрішнє снідання.

*

Довідалася стрийна, що люди хвалять Олю, і була рада. Любила біду дівчину. Але ще більше любила свої доньки. Оля читала людські гадки, як письмо: перестала грati Шопена, грала самі мазури та кадрилі і нерадо говорила про літературу і про політику.

— Що я на селі про ті справи можу знати? — відповідала тим, що хотіли з нею розмовляти. — Пирайте мене, яка цього року капуста, то я вам скажу.

Обидві дочки отця Біловського віддалися скоро. Одна за питомця, друга рік пізніше, за техніка. Батько дав віно, мати придбала всяких статків, поблагословили та й — доньок як не було.

Довго нарід оповідав собі, які то іншні гости приїхали на попівство, які музики грали, котрого пан-отця найкращі коні, котрий панич найживавіше тан-цював.

— Як убрали її в таке біле, як смерть, як поставили перед престолом, а вона як не заплаче, то такий сум пішов по церкві, якби то не весілля, а похорон спровадили.

— Говоріть своє. В нашім стані інші звичаї, а в панів знов інші. Кілько то йно маю з ліса привезли: ціле село замайв би на Зелені Свята. А вони казали тим дорогу з попівства до церкви вистелити, що була як коли зеленим сукном вкрита.

— Або їда. Та то, чуєте, було на що подивитися, такого там понаварювали та понапікали. По цілім селі запах ішов.

— А за все найбільше панночка Ольдзя дбала. Находилася ж вона, небога. У неї ключі і від пивниці, і від комори, і від оброків. Що кому треба, та й до неї.

— Або вона задурно робила? Збулася тамтих, а тепер на неї черга. Вже вона собі кривди не дасть зробити.

*

Говорили люди та й перестали. І на попівстві спершу турбувалися молодятами, писали листи, посилали варене й печене, а потім... Старша, не переживши з чоловіком і двох літ, померла, а молодша поїхала аж до Боснії, де чоловік дістав добре місце при якійсь копальні. Старі поплакали, посумували, а далі що робити? Піддалися волі Божій і в спокої та у вигодах доживали віку. Стільки й жури було їм, щоб не бракло чого з міста, щоб дівка не збила якої посуди, а парубок щоб чого не вкрав. Тихо і непомітно плило тепер життя на попівстві в Житниках. Часом принесли до христу дитину, часом хто вмер, то знов же-

нівся — і так усе. Вліті вибиралися „єгомость” з „їмостю” в поле, оглядати ниви, чисили, скільки кіп може бути і, втомлені, верталися додому.

Взимі забезпечували вікна і двері, журилися дровами, яких на Поділлі нелегко дістати, і питалися Олі, як приносила снідання, чи великий нині мороз. Як Оля казала, що великий, то покашлювали й не поспішали вставати з ліжка.

Часом заблукався якийсь гість або прийшов лист від доньки. Тоді було велике свято. Гостем турбувалися старі господарі не дуже, хоч не можна сказати, щоб не були гостинні. Але „тепер нові порядки настали, і не знат, як людям догодити: що обмовлять на ста-рість”. Тож кавали варити по кілька страв на вечерю і принести з пивниці вина, „того, що лишилося по першім весіллі”.

Лист читали по кілька разів і не могли обоє по-годитися, чи добре донці, чи недобре. Якби не так далеко, то поїхали б. А так „най вони приїдуть”.

Гість переїде, лист забудеться, і знову життя во-лочеться, як воловий віз з набором.

Знов уранці снідання, втолудне обід, смерком кава, вночі вечеря. Так день за днем. Дивиться Оля в одно віконце і видить село, гляне у друге і бачить цвінттар; раз ці краєвиди присипані білим снігом, то знов замаєні зеленою дерев і трави. Раз люди їздять возом, то знов на санях везуть небіжчиків до гробу. То птахи співають, то виують вітри, і лише вічно зелені сосни перед хатою заєдно шумлять, не втихають, і старий годинник безперестанно пригадує, що життя минає і не вертається. Невідрядне, сирітське життя...

Отак буває іноді в слоту. Іде дощ одну днину -- позіхаєш, іде другу — нудьгуєш, здається тобі, що якби так на третю не перестав, то не видержиш, ми-

пешея. А він собі, не зважаючи на тебе, і третю і дає, і на четверту не вгаває, а п'ятій днини ти в й нічого не кажеш, тільки ходиш та дивишся, чи вигляне який промінь сонця, або чи не засиніє клаптик ясного неба.

Так було і з Олею. Спершу вона нудьгуvala, і ночах пошлакувала, уднину зітхала, а далі і звикла. Котила днину за днину, як камінь під гору, не зважаючи на тягар і на муку, і знаючи, що прийде ранок і той камінь знову скотиться звідтам, де вона його увечір викотила, і що знову треба його на те саме місце котити... Доки?

Деколи пригадувала собі звірів у клітці, в менажерії, на ярмарку в Улашківцях. Чула їх швидкі, одностайні кроки, бачила їх бистрі очі, що звикли до далеких просторів, і ловила короткий віддих їх грудей, що душилися без повітря... Страшно!

Раз пригадала собі „Записки з мертвого дому”. Це також така клітка, але з людьми. Дивно, як чоловік, що придумав усякі телеграфи й телефони, не спромігся на нічого мудрішого, як вузька, брудна, плугава нора, в якій „оправляється”, чи там покутує його товариш чоловік.

...Кажуть, що замкнеш до такої нори найбуйнішого паливоду, і він тобі спрокволу стане спокійний, як вівця. Сидить, ні пари з уст. Дивиться сам у себе, Наставники і дозорці хвалять, кажуть, що поправився. Вже ось-ось мають його пустити на волю, аж одної днини приходить сторож у казню, а він його — катать кублом по голові: не віддергав; доти міг, а далі не стало терплю...

*

Прийшла така хвилина й на Олю. Раз за обідом сказала вона своїм опікунам, що йде від них. Не хотіли вірити, гадали, що жартую. Куди піде? Дів-

чина сама одна, з доброго дому. Де хто таке чував? Або ж у них її недобре? Най скаже, може, хоче ще одної слуги, то приймуть. Та ж їх на те стати... А як почули, що вона гадає вчитися на вчительку, щоб не марнувати життя, і щоб для народу чимнебудь прислужитися, то скочили, як несамовіті. Хто таке видав? Що казали б люди? Зараз рознесли б, що бідній сироті жалують ложки страви. Та й де ж вона має здоров'я до такої праці? Та ж то чужі діти вчити, то не абияка річ. А нарід? Хіба вона не знає, який то нарід невдячний, як він докучає нераз бідній учительці. О, не дай Боже, щоб вони мали дожити тої хвилини, коли донька рідного брата піде шукати собі такого тяжкого хліба!

Стрийна розплакалася, стрий, не докінчивши обіду, пішов до свого покою і ходив, ходив від вікна до порога аж — до білої кави.

Оля лишилася на попівстві в Житниках... Знов уранці снідання, вполуднє обід і т. д. Знов щонебудь — „ідіть до панночки Олі”. Знов життя, якби хто воду решетом міряв.

Довга, предовга, сіра, нудна слота осіння.

*

В ту життєву слоту засіяв для Олі ясний промінь сонця. Розсунулися хмари, і підвечір показався кусник синього блакиту.

Якось під осінь, як люди кінчали роботи в полі, приїхав до села новий учитель і прийшов на попівство „зложити отцу парохови своє поважання”. А отець парох саме поїхав був до декана, пані-добродійка вибралася на капусниська, і до гостя мусіла вийти Оля.

Молодий був негарний і нічим незамітний. Мав худі, жилаві руки, прив'яле обличчя і чооні, глибокі

очі. Ходив тяжко, як під торністрою, і на цілій його постаті видно було вагу перебутої біди. Мабуть, немало зазнав він у своїм короткім житті! Говорив мало і уважно, якби не вірив ні кому. Питався Олі, чи має рідню, чи не нудно їй самій, чи читала нові книжки, які часописи одержує її стрийко?

На деякі з цих питань Оля відповідала з соромом. Говорили з добру годину і розійшлися без сильнішого враження.

З чесності просила його, щоб зайшов удруге, як буде стрийко дома, а він відповів, що прийде радо і що принесе їй деякі нові книжки.

Надходять довгі осінні вечори, найкраща пора до читання.

— А потім будемо мали готову тему до розмови, — казав, беручи за клямку.

— Найкраще не дбати про теми і не шукати їх. — відповіла Оля. — Але книжки принесіть.

*

Так почалося знайомство. Учитель не наскучувався отцю парохові і його родині, не засиджувався, як прийшов у гостину, не був ані говірливий, ані маломовний, був чесний, але не понижував себе, і до нього незабаром привикли. Раділи натіть, як побачили перед порогом його великий, чорний капелюх.

— Олю, додай ще дві ложечки кави. — казала стрійна, — бо йде учитель.

А отець-добродій дивився до пушки, чи стане тютюну. За підвічірком говорили. Спершу здержано, а як пізналися більше, то розмова їх ставала живішою і ширішою. Виявилося, що молодий учитель доволі освічена людина, яка в школі бачить не тільки гіркий кусень хліба, але й ту крихту мораль-

ного вдоволення, що дає нам його праця для ідеї. Це була точка непорозуміння. Панотець, чоловік старший, вихований у давніх, більш аристократичних традиціях, дотого „твердшого закала”, не міг зрозуміти, як молода людина може працювати за двадцять п'ять ринських у місяць, серед сопуху і бруду, і мати якісь дрібні хвилини внутрішнього вдоволення. Справді не завидувати такій одиниці! Добродійка дивилася на вчителя як на чоловіка нещасливого і рада була хоч склянкою доброї кави осолодити йому гірке життя. Вона уявляла собі, що має сина-одинака, і той син учителює в далекім, чужім селі, що нема кому зварити для нього доброго обіду і випрати чисто білизну. Дивлячися, зітхала і просила його, щоб брав ще один шматок хліба з свіжим, домашнім маслом.

Оля від першого разу пізнала в молодім учителі поступового чоловіка, що рад би з невисокого становища, на якім його життя поставило, як найбільше доброго зробити для людей і для народної справи. Покищо знала його тільки із слів, але не мала ніякої причини цим словам не вірити. Цілою душою сприяла йому і боялася, що життя відбере в нього чимало тої доброї віри і тої молодечої охоти, з якою він починав свою службу. Воно ж таке сіре, і таке невмоляме, а так безумовно каже слухати своїх наказів. Могла б йому дещо сказати... Але не зробить цього; адже ж не всі мусять бути такі слів'яни, як вона. Мовчатиме, як риба.

Що між тою четвірнею не могло бути згоди — це річ ясна. Майже за кожним разом, як учитель гостив на попівстві, приходило до суперечок.

Не внаслідок ненависті, ані якоїсь особистої нехоті, а просто тому, що життя, те будене, сільське життя, викликувало суперечки між ними. Ось

пічне отець Біловський нарікати, що мужик темний, некультурний, невдячний, а учителя вже нема. Вже він не годен висидіти на кріслі.

Невдячний, темний, недобрий! Легко сказати. А хто цьому звинен? Де ж ті, що мали працювати над його освітою та над його ублагородненням? Що вони скажуть на те? Він вірить, що якби так інтелігентія на один рік забула про свої вигоди, якби не шукала чужих богів, не гонила за хвилинним розголосом, а цілу свою енергію широ спростила в напрямі народної освіти, то сталося б таке диво, якого світ не бачив. Наш же народ дуже здібний, з природи інтелігентний, і нераз лучається, що з темним мужиком можна цікавіше собі говорити, як з деяким інтелігентом.

Суперечка загострювалася, але до сварні не доходило ніколи.

Противники дивилися один на одного більш з жалем, ніж з ненавистю.

Один думав собі:

— Стільки літ орав ниву життя, і де ж його живо? Відбився від народу, хоч жив серед нього і втратив розуміння життя. Як непомітно зійде він з цього світу.

А другий, покивуючи головою, казав:

— Молодий, легковірний фантаст. Чекай, чекай, небоже! Як проживеш стільки літ, що я, будеш ти іншої співати.

Розходилися в добрій злагоді.

Як була темна ніч, то панотець казав парубкові:

— Відпровадиши „пана професора” з ліхтаркою до школи, бо в цім селі такі дороги, що можна б ноги покрутити.

А добродійка питалася слуги, чи не спущений песь. бо він сурдутовців дуже не любить.

- Добраніч.
-- Моє поважання!
-- Добраніч.

Учитель ішов, Оля верталася до свого покою і дивувалася, що стіни такі білі, і що тут так привітно. Здавалося їй, що вікна з кожною днинкою більшають, і що крізь них чимраз дальше видно.

*

Раз попрощаючись раніше, як звичайно. За весь час гостини був маломовний і сумний.

— Щось йому бракує, — подумала собі Оля, як увійшла до своєї кімнати. — Може, дістав який немілий лист від родини, може... може від нареченой... Це ж нічого дивного, якби мав наречену.

Чула, як гарячий рум'янець облив її лице.

— Чому зараз наречена? Всікі причини могли скластися на його смуток. І без причини буває чоловікові сумно... Душа — як море, хто відгадає, що в ній твориться?

Згасила лямну і сіла при вікні. Любила в тихий вечір дивитися на село, на сади і на темно-блакитне небо, покрите ясними зорями.

Забувала на хвилину про себе, і дух її зливався з духом вселенної, як малесенька струмина з океаном.

Дивиться, аж зневечев'я в її серці відзвивається якась невмолима нута, так ніжна, що її ніхто й ніколи не міг ні вухом, ні головою доторкнутися.

І підхоплють ту нуту гаї, поля, струмки, і зagraє нараз цілий світ таку чудову пісню, що душа заслухається і забуде про крики й верески ціоденішої днини.

Такої пісні слухала сâме Оля і забувала про свої клопоти, про непевність судьби.

Чи знає квітка, пощо вона цвіте і коли зів'яне?
Чи знає хмара, куди її вітер понесе? А людина?
Чи ж її життя мусить бути завданням, якє хтось
колись буде спрощати, чи мусить бути касовою
книжкою з рубриками: *debet* і *habet*?

А отже тяжко погодитися людині з гадкою, що
вона промине безслідно, що її життя — піна на
морі, роса на сонці, квіт на калині: повіє вітер,
пригріє сонце і — вже його нема!

Трудно погодитися.

Тривай же, пісне безконечна, що вливаєш по-
тіху і даєш їй відчути невмирущу сполуку з все-
миром. Тривай же пісне, повірнице сумних і оди-
ноких!

Довго не могла запримітити Оля, як з тої за-
гальної пісні стала виділюватися якась осібна,
спершу тиха, потім щораз сильніша і щораз сум-
ніша.

Скрипка... Так... Хтось грав на скрипку... Від-
чинила вікно і наслухувала, звідки голос іде.

Від школи... По сільській, болотнистій дорозі
бігли жалібні звуки до неї. Одні дрібоньки, дри-
жучі, як місячне проміння, другі — рідкі й мало-
мовні, як ображена гордість, треті — уривані, бо-
лючі, як самотній плач. Плили одні за другими і се-
ред нічної тиші залягли цільно цілу дорогу від
школи аж до попівства.

Оля чула, що кожну її гадку, кожне несвідоме
почування душі вони підхоплюють і передають
єдне одному, аж туди, до того темного віконця
в школі.

І навпаки...

Пісне, повірнице сумних, розрадо одиноких!

Зустрічалися щораз частіше і пізнавали одне одного щораз ліпше.

Як радо протягала вона до нього руку, коли смерком по шкільній науці приходив на поїздство.

А він, як радо хотів розказати щось цікаве, щось добрє, таке, що оживляє зимну глушу і в темний кут кидає проміння сонця. Чув, що їй того треба.

Та життя його було доволі сіре. Треба було слово отримати теплом власної душі.

Робив так.

Оповідав нераз про свої клопоти з війтом та з місцевою шкільною радою. Нічого цікавого. Війт не хоче купити для школи дров, а рада мішається в не свої справи. А отже Оля слухала цих оповідань так пильно і дивувалася, що так довго жила між народом, а не знала його.

В бесіді молодого учителя той мужик виходив дуже інтересним і — дуже їй близьким... Або діти. Ті біdnі, босі діти, що кашляли. Скільки цікавого, нового, деколи дуже симпатичного розкривав він перед нею з їх бідної душі! Гірка доля мужицької дитини. Перші роки життя — це справжній Тайget. У голоді і холоді, без догляду і піклування бореться нещасливе сотовіння з твердою немилосердною природою.

Тільки кріпкі та дужкі видержують. А скільки їх іде ззарання в могилу!

І не можна закинути батькові та матері, що не люблять дітей. Вони тільки підкоряються твердим законам природи й життя. Тут нема місця для слабих і немічних: вони мусять пропасти. Чим разіше, тим менша втрата. Тайget!... Але ж це страшно, це нелюдяно, це треба усунути конечно!...

І перед Олею з'явилося якесь нове, безмірно ширше і глибше життя від того, що вона його досі

бачила. Їй ставало соромно, що тільки років змарнувала, не вдіявши нічого доброго...

*

По вечері отець-добродій прощався з гостем і, нарікаючи на біль у нозі, йшов до своєї кімнати. Тут, відмовивши півголосом довгу молитву, клався спати. Добродійка сиділа довше, та, коли бачила, що молоді говорять про „поважні речі”, висуvalася непомітно з ідалні.

В ідалні залишилася Оля з учителем. З годину прислухувався їх розмові, пошипуючи невдоволено, самовар, потім і він вмовк, немов засипляв, утомлений великою роботою і — між ними не було нікого. Говорили свободно і живо.

Деколи не могли погодитися. Між їх дотеперішнім життям була велика різниця. То знов, піддаючися якомусь спільному настроєві, з вогнем у серцях і з рум'янцем на лицеях, бралися перетворювати світ. Молоді фантасти!... Добре, що не чув їх стрийко.

З теперішністю не могли погодитися. Минулися ті часи, що можна було з закладеними руками дивитися, як проходили роки. Тепер починається allegro людського життя. Що перше рік, то тепер година, що перше крок, то тепер миля. Хто має себе за добру та тямущу людину, той мусить працювати і для себе і для других, передовсім для других...

Уклали собі цілий нарис такої роботи у своїм селі. Читальня, крамниця, всякі спілки, та головна річ: при кожній нагоді, зожною людиною, зожною дитиною поводитися, як з рідною, котрій бажаємо щастя. Ані одного зимного слова, ані одного байдужного погляду, най живе освіта й любов!

Захоплювалися цим так широ, що забували про себе,

Від мрій до дійсності, як з неба до землі — далека й кам'яниста дорога. Але чого не зможе людина, коли наміри її вийдуть з доброго серця, а в допомогу візьмуть сильну волю!

Перші почини праці молодого вчителя і „панночки Олі” зустрічали в селі байдужність та недовірчivість.

— Перше, то й не глянула на чоловіка, а тепер навіть дитини не пропустить, щоб не поговорити з нею, — доповідали люди.

А про учителя казали:

— Такий добрий, як рідний брат, а не пішли дитини до школи, то на кару подастъ. Видиш, який!

Та все ж до року була в селі читальня. Книжки і часописи літали по хатах, як білі птахи. Не було й вечора, щоб до школи не зайшов який парубок на розмову, а на попівствво до „нашої панночки” дівчина на пораду.

Село протирало очі з довгої, поганої дрімки.

Учитель радів, Оля відживала.

Отець-добродій дивився на їх роботу, як на невинну забаву. Не міг зrozуміти, яка в цім приємність. Дивився на хлопа очами з-перед 1848. року.

— Пощо все це? Прийде він, білий цар, і зробить всюди лад...

До такої гадки звик і відвикнути не міг.

— Я вже застарий, щоб переміняти душу, — говорив молодим кондеканальним, що раді були доброго чоловіка вивести з зачарованого кола.

Але молодим перешкоджувати не хотів, бо з природи не був злою людиною.

— От най там! — казав бувало, киваючи рукою. — Має розвагу. Відмолоділа і повеселіла.

А їмость, зітхаючи, додавала:

— Зміняються часи. За мене дівчата сиділи над іглою; як читали, то хіба „временник”; як говорили, то хіба з ріднею... Та, як їй така робота довподоби, то най там!... Тільки...

— Що хочеш сказати?

— Нічого. От так собі... Учитель чесний чоловік.

— Освічений...

— А все-таки — учитель...

І обоє нараз замовкали.

Отець-добродій ходив молодечими кроками від порога до порога. Їмость водила за ним повними довір'я очима. Старий годинник, киваючи маятником, казав: так-так, так-так!

Немов притакував своїм старим панам.

А село проте добре продрухалося.

Зарисувалися дві партії. Одна йшла вперед, друга держалася старого гасла: нехай буде, як бувало.

До поступової належали молодші господарі, до старшої начальник і ті, що з ним тримали.

За начальником стояв писар, бо начальник був, властиво, від того, щоб громадську печатку прибивати. До начальника і його партії приблукалися якось всякі „ізданія” і приходила задурно на почту газета, писана твердим, т. є незрозумілим язиком.

Шішла боротьба.

Спершу тиха, а далі — явна і щораз голосніша.

Нарід хотів дивитися начальникові в руку, бо не вірив йому. Начальник не мав чистої совісти і не гден був знести чужого ока.

— Хочемо нового ладу, виберемо нову раду! —
кричали поступові.

Начальник ішов до міста і казав, що село бунтується, що він не годен дати собі ради, і що як „вельможні пани” не поможуть, то буде біда.

Прийшли вибори. Поступові перемогли. Вибрали нову раду і нового війта.

Між старих, як би хто каменем кинув.

Поїхали до міста і заклали протест.

— Бо то, просимо панів, бунт. Де ж хто видів, щоб війта скидати так, як подерту кожушину.

— То не може бути! Та же наш пан начальник та ночі не діспав, а робив, що йому пани в місті казали.

— Та защо ж його скидати?

А начальник стояв засумований і тільки притакував.

— То, прошу ласкавих панів, все тут пішло, від коли нового учителя прислали. То він громаду збунтував.

„Ласкаві пани” вислухали і відправили стару раду додому.

— Не бійтесь. Ми розглянемо справу!

Почалися комісії, взяли людей тягати по „пов’ятах” та по староствах, розмісилося таке, що тей!

Нова рада вибрана, а стара урядує.

Нарід буриться, грозить, що до Львова поїде.

А старий начальник нічого, тільки до міста йде та панам доповідає.

Сипляться на громаду шильварки, кари, всякі тягарі.

У селі кипить.

Учитель і „панночка Оля” сприяють молодим, поступовим.

Так велить справедливість.

Вони знають кожне слово, яке впаде між обома сторонами. Раді б погодити людей, але по справедли-

вості, бо годі, щоб громаду деякі її члени кривдили та тримали людей у темряві і в глупоті.

Але старі ані чути не хочуть. Вони мають за собою панів з міста, мають „господина”, що до них на-відується та „депутатом” при найближчих виборах рад би бути, вони не будуть слухати молодих.

— Досить нам школи, пощо якась там читальня? Чи то мало людям всіляких видатків? — кажуть старі.

А учитель відповідає:

— Певно, що школа може багато навчити, але коли буде хосен з тої науки? За кільканадцять літ. А тут дивіться, скільки людей „поважних” не вміє ані читати, ані писати, і не знає того, що в інших народів мала дитина вміє. Їх треба чим скорше освідомити; бо тепер такі часи, що темному чоловікові нема що робити. Лице палає, як погадати, що наш народ, то нарід безграмотних рабів.

А котрийсь з молодших, що слухав тої розмови, каже:

— Та до них школа грудей тратити. Вони тільки дивляться, чи нема якого грейцара в касі, та чекають, коли прийдуть вибори.

— Я тебе жандармами за таку мову до суду відставлю! — кричить розсерджений начальник.

— Уважай, щоби-сь не пішов перший, — відповідають йому. — Досить найвся нашої кривди.

— Бунтівники!

— Шахраї!

...Сварка скінчилася в суді.

*

На щастя, боротьба не спинювала просвіти.

Читальні прибувало членів, до крамниці ходило чимраз більше людей, деякі з молодших парубків їздили на віча та належали до всіх товариств.

Поступ, як весна, як життя, як правда мусів перемогти.

— Олю! А додай дві ложки кави, бо йде наш учитель, — сказала пані-добродійка, відвертаючися від вікна. Вона підвечір любила сидіти при вікні і дивитися, як гонили до води худобу.

— Певне, щось нового несе з села, — запримітив отець-добродій. — Вже мені та боротьба назкучилася. Рад би чоловік на старі літа спокій у селі мати.

Поки вчитель увійшов до їdalyni, вже на нього чекала кава. Панотець був добре „розмежений”, бо від кількох днів не ломила його нога.

— Вітайте, пане професор! Що доброго принесите нам?

А пані-добродійка перебила:

— Чекай, най вип'ють каву. Видиш, яке там болото та яка плута. Чоловік перемерз та втомився, а він йому каже говорити.

— Ale ж не кричи. Думаєш, що всі люди, так, як ти, не годні витримати без кави. Kaffeeschwester!

— Не слухайте його. Сідайте і пийте здорові. Беріть свіжі булочки, щойно спекла їх Оля. Дивіться, які рум'яні!

Учитель глянув на тарілку з булочками, а потім на Олю. Рум'янці тут і там.

— Я справді приніс нині добру новину.

— О, видиш, а ти зі своєю кавою!

— Що ж таке?

— Говоріть скоріше!

Учитель, бачачи загальну цікавість, почав дорожитися:

— Прошу постривати, хай вип'ю каву, бо не хочу, щоб пані-добродійка погнівалися на мене.

Але, як побачив, що Оля нетерпеливиться, почав оповідати. Казав, що краєвий виділ засупендував

старого війта, що нова рада обійме урядування, і що, мабуть, прокураторія займеться цею справою, бо виходять наверх шіораз то нові „неправильності” в урядуванні старої ради.

Що кажете? — крикнула Імость.

Га, га, га! То аж так велику халепу з цього зробили! — дивувався отець-добродій.

А Оля відіхнула.

Славити Бога, — сказала врадувана. — Повинно воно мати дуже добрі наслідки для громади.

Побачимо. Я старий, не тішуся чимбудь. Хлон усе лишиться хлоном.

Але ж, стрийцю, уважайте тільки, що стара рада обкрадала бідних людей, і що ті гроші підуть тепер на всякі потреби. Можна буде залишити певнитки, оснувати захоронку, справити центрифугу...

Го, го, го! Які пляни, які пляни! Ну, і скажім, „принутім”, що все це зроблене. Що ж даліше?

Даліше — нарід розбагатіє, пісне жити гігієнічно, почне своє достойнство...

І силу... докінчив учитель.

А отець-добродій лиш головою покивав, як звичайно.

Молоді, молоді! Не знаєте ви, що таке життя. Воно не любить наших намірів. Воно хоче правити автократично. Я цих ваших змін не дочекаю, — говорив з запалом.

Але Оля, як би не чула того голосу зневіри.

За нашим селом підуть інші. Освідомляться національно, відсунуть від себе всяких вампірів, усіх пройдисевітів-баламутів, повстане повітова організація, повітові спілки. Нарід буде готовий на кожний поклик до доброї справи. Ми мусимо змагати до ноправи теперішніх відносин, бо вони стали нестерпні.

Панотець кивав дальше головою.

— Думаю, що воно не прийдеться вам так легко.

— Хоч би навіть! — казала Оля. — Хоч би на-
віть не судилося бачити того нового, кращого життя,
то ми працюватимемо, щоб його побачили інші, ті, що
прийдуть по нас.

— Ті, що прийдуть по нас — повторив учитель.

Вечір цей належав до найгарніших, які він па-
м'ятив від приїзду на нову „посаду”.

За вікнами шумів осінній вітер, облітали з дерев
останні листки, відлітали останні птахи, а в їх душах
розвивалися весняні квіти надії.

Говорили чимраз голосніше і певніше, а старі,
прислухуючися їх живій розмові, мимохіті нагадували
себі свої розмови з-перед половини століття.

Яка величезна різниця!...

*

Кілька неділь пізніше сиділи втрійку в їдалальні
кімнаті. Була п'ятниця. Оля збирала останки пісної
вечері і казала подати самовар.

Отець-добродій хотів гніватися і в гадках шукав
причини. На жаль, не міг найти. Зітхнув тільки і, ви-
тягаючи перед себе недужу ногу, сказав:

— Чую, що буде боліти.

— А чому ж не смаруєш чудесною мастю?

— Не вірю в жадні масті. Смаруй колесо, коли
воно роз'їхалося і мусить на дорозі сісти. Старість
не радість.

— Є старші від тебе, а лікуються.

— Гірке то життя з ліками.

Добродійка сліплала над біллям. Де тільки поба-
чила яку дірку, старанно направляла.

— Пощо ти сліпаєш, жінко? Шкода очей.

— А будеш у подertім ходити?

— Зараз — у подертім. Та ж мене стати на нову сорочку. Та й чи багато того нашого ходження?

— Я з тобою нині не договорюся.

— Як хочеш.

Старі любили деколи поперечитися. Особливо, як був дощ, або як прийшов довгий осінній вечір, котрого нічим не можна було заповнити.

— Щось наші песи гавкають, — відізвалася по хвилині їомсть.

— На те вони й песи, щоб гавкали.

— Це я без тебе знаю, але боюся, щоб не покусали кого.

— Не мають кого, бо тепер кожний сидить дома.

— Ти думаєш, що всі такі, як ти, що за поріг носа не виставить. Піди но, Олю, до кухні та кажи, най котре з челяді вийде подивитися, на кого песи гавкають.

Оля вийшла, а як вернулася до їадальні, застала вчителя.

Перемок і виглядав якось дуже нещасливо. Мав піднесений комір, на обличчі був блідий.

— Розбирайтесь і сідайте з нами.

— Дякую дуже. Я лиш так на хвилину.

— Без чаю ж не підете.

— Поспішаю дуже.

— Жартуєте хіба. Що самі будете тепер у чотирьох стінах робити?

— Не маю чотирьох стін, — відповів, сідаючи на своїм місці.

Оля подала йому чарку.

— Подай, Олю, стрийкові склянку, бо попариться, — сказала пані-добродійка. — Видує решту духу, і тоді хоч що хоч роби.

Знов тихо. Лиш вітер шумить, і годинник заєдно киває маятником, повторюючи своє: „так, так”.

— Так, так, — прошу панства. — почав тихо і несміло вчитель. — Я прийшов подякувати вам за хліб і сіль та за вашу ласкаву гостинність. У вашій хаті найшов я такий щирій притулок, як у своїй рідній.

— Що вам, пане професор? — крикнули нараз обоє господарі, а Оля стала, як укопана. — Ви жартуєте!

— На жаль, кажу правду. Я прийшов з вами нопрощатися.

— Ідете до родини?

— Ні.

— То, може, на яке весілля?

— І це ні. Я від'їжджаю відсі.

— Від'їжджаєте! — крикнули всі нараз. А коли вернетесь?

— Ніколи... Іду раз на все.

В ідалльні зробилося тихо. Лиш годинник притаував: „так, так”, — і дощ бив грубими каплями води у вікно.

— Перенесли вас? — спітав по хвилині панотець.

— Ні, мене звільнили зі служби...

— Як то? Защо? Це неможливе!

— На світі все можливе...

— Але защо?

— Не знаю, защо. Я маю чисту совість. Дітей учив пильно та дбав про просвіту народу. Стільки мого гріха.

Отець-добродій почав ходити скорим кроком по ідалльні, забуваючи навіть про біль у нозі.

— Так не повинно бути. Я перший можу посвідчити, що ви поводилися якслід. У „політици” ми вороги один одному, але правда навіть між ворогами повинна бути.

— Видно в цім якусь погану руку.

— Війт, господин-депутат — темні духи, — говорив ніби байдужно учитель.

— Не розумію, — почала пані-добродійка, — як можна не мати совісти і кривдити невинно людину. Та ж мені здається, що якби я кому кривду зробила, то не винула би спокійно. Боже! Боже! Які то тепер люди на світі.

Оля не могла спромогтися на жадне слово. Чула, що сâме, може, лиш їй годиться потішити бідну людину, але не знала ані одного слова, що придавалося б до такої потіхи.

Мовчки слухала цілої тої сумної розмови і мовчки подавала йому на прощання руку. Та як побачила, що його між ними вже нема і, може, більше ніколи не буде, зрозуміла, що так робити не годиться. Навіть на гадку не прийшло їй, що на це скажуть опікуни, взяла хустку і вийшла за ним.

Не робила цього ніколи, а отже він чекав, немов знаючи, що вона мусить до нього вийти.

— Куди ж ви їдете від нас? Щó думаєте робити? Не вернетесь ніколи?

Рада була засипати його питаннями, як квітами на прощання, питаннями такими звичайними, що, властиво, не чекають на відповідь, тільки говорять: „Жаль мені тебе, журюся твоєю долею, буду за тобою тужити”.

— Не знаю, куди я поїду. і що пічну з собою. Маю голову на карку, здорові руки і багато доброї волі. Дам собі раду. Як дозволите, і як пощастить мені, то вернуся до вас. Добре?

— Добре.

— А за той час не забувайте мене.

— Я? Вас...

— І тих думок, що передумали разом.

- І тих думок.
— І діла, що разом почали.
— Що ви його почали, — повторила вона сумно.
— Не забуду ніколи.
— Бувайте здорові, дорога пані. Коні ждуть, час нам розгратися.
— Як це? Їдете нині? Зараз? Серед ночі?
— Зараз. Не хочу я вднину виїздити з села. в котрім дорога мені кожна добра і чесна людина. Коні ждуть коло читальні. Бувайте здорові, пані!
Подала йому руку. Держав її довго, як би хотів забрати з собою, а потім нагло підняв до уст.
Збентежилася, здригнула, але не відорвала руки від його гарячих уст. Здавалося їй, що таким чином їх почуття переливаються безпосередньо з серця в серце.
— Не вмію говорити, — почав за хвилину не- сміло, — тому прошу, взьміть цих кілька листків і прочитайте. Вони вам скажуть те, чого я не вмів, не міг, або не встиг сказати... Добре?
— Прочитаю... Дякую за довір'я... Але, як я вам відплачуся за нього?
— Або я знаю, як?... Не забувайте мене... Може, зустрінемося коли, як не тут, то там. Адже ж годі вірити, що все кінчається тут, де тільки бруду, не- чести і злоби... Процідавайте!
— Їдете в таку темну ніч.
— Іду зі світлом у душі.
Швидко відчинив браму і скочив у темряву, як у море.
Насилу хотіла його доглянути в пітьмі.
А потім ловила вухом відгуки його кроків...
А потім — туркіт коліс.
А потім — тихо.
Лише вітер свище, і скриплять віti дерев.

Поїхав.

Може, не вернеться ніколи! Лишишся сама одна в тім глухім домі. Які ж довгі ті осінні вечори, які чорні ті зимові ночі! Даремне будеш дивитися, чи не відчиняється двері від городця, і чи не впustять його. Даремне будеш впиватися вухом у німу тишу ночі, чи не почуєш відгуку його слів. Залишаться тобі, самі, самі думки...

Поїхав!

Пройшла тихо через пусту їdalню до своєї кімнати. Із звички підійшла до одного вікна: — чорно, підійшла до другого — чорно. Лиш сосни перед хатою шуміли свою вічну пісню смутку. Нараз повіяв сильніше вітер, відірвав причинену кватирку і обгорнув її таким зимном, якби віяв з якоїсь мертвої пустині, де нема живої душі, лиш сніги і льоди, і зеленаве, вічно однакове сяйво безконечної ночі.

Здригнулася. Зачинила вікно і повела рукою по розпаленім чолі. Не могла погодитися з думкою, що той вечір — це дійсність, не сон, не хороблива тривога.

Дійсність...!

...Так, дійсність. Адже ж на правій руці чує ще перший і останній поцілунок його щиріх уст. А в руці держить записник, який має сказати їй те, чого він не встиг розповісти. Пощо? Може, там є щось таке, що змінить той його духовний образ, який вона злеліяла в серці і носить у своїй уяві, а вона не хоче бачити його іншим, лиш таким, таким. як тепер. Але обіцяла, що прочитає, отже му-сить додержати слова.

І тривожно розгорнула зшиток білого паперу, записаного дрібним, стараним письмом.

Перед її очами, як у театрі почали пересуватись обrazy з життя сільського вчителя: його приїзд до

села, перші кроки в школі, його клопоти з місцевими громадськими достойниками і його спроби перевести в практиці те, чого його в семінарії теоретично навчили. Нелегка річ.

„Але ж не святі горшки ліплять. Хто має двадцять чотири роки, трохи олію в голові, а в жилах молоду, гарячу кров без олова, ртути й дистильованої води, той не повинен боятися життя”.

Так потішав себе молодий учитель, зустрічаючи перші перешкоди на новій дорозі. Дещо з цих записок Оля знала, дещо догадувалася, а проте читала його щирі, з молодечим жаром писані слова, немов якусь дуже цікаву книжку, бо це писав він; той він, котрий з'явився їй, як сонце в сіру осінню днину і, як метеор, щез на небосхилі. Той „він”, котрого вона досі не зміла навіть оцінити, той „він”, котрого більше, мабуть, не побачить...

Відклала листки і головою скилилася на стіл.

За вікном плюскотів дощ, з далеких кімнат доходило здорове хропіння стрижка, крізь сон зітхала стрижина, а годинник захриплім голосом повторяв своє безнастянне: „тик, так”. Той терцет не дав їй розплистися в думках і потонути у мріях. Пригадував про буденне життя. Дощ пройде і лишить по собі болото, стрижко і стрижина вистягнуться і встануть, годинник накрутять і він далі тикатиме своє захрипле „тик, так”. Читаймо далі.

„Середа, 24. вересня, 189.... Вертуюся з приходства. Хотів отцю-совітникові скласти своє „почченіє”. Але не застав. Поїхали до міста, до господина „кандидата на депутата”. Зате пізнав їх своїчку Олю”.

Випустила з рук картку, і обличчя її облилося гарячим рум'янцем. Не чула ані крапель дощу, ані

хроціння стрийка, ні тикання годинника, лише удар власного серця, якби коваль молотом на ковадлі валив.

..От так собі, ні погана, ні гарна, але мила, природна. Не жалувалася на самоту, не нарікала, що на селі нудно, не тішилася, що прийшов „новий, інтелігентний чоловік”, ані не старалася імпонувати молодому вчителеві, нічого — отак якби по дорозі зустрінула ще одну людину, і більш ніщо, лише людину”..

Відітхнула, відгорнула волосся з гарячого чола і швидко перебігала дальші рядки.

..Отець-добродій мають свою партійну газету, временник і тематизм і живуть „своїм житєм, якого ніхто не відбере”¹. Наші добродійка рум'яна, в білім чіпочку з фіолетними стяжками, мов виокрена із старого журналю. Але лагідна і добродушна. Обоє нагадують дерева, що під осінь удруге розцвітають. Затримали мене на каву. Це, видно, найлюбіша частина дня в їх хаті. Сонце кидак останні відблиски на їх старечі голови, а від цвінтаря після спекіння прохолода. — „Що? Ви тільки два кусинки цукру берете до кави?” — питак добродійка. — „Це замало. Стрібуйте третій. І так досить горечі маємо в нашім житті”.

Швидко пробігла Оля кілька дальших сторінок, аж зупинилася на виклику:

¹ Словеса в популярній колись, байдарої пісні, що її співали скрізь у Галичині ще в 90. рр. XIX. ст. Музику до неї склав талановитий композитор, відомий громадський і політичний діяч, письменник Наталь Вахнянин. Починається ця пісня словами: „Живем-живем своїм житєм, його ніхто не відбере”, а кінчається байдарим вигуком: „Ми не дамось, нас більше тут!”

„Господи! Що тут не діється в тих Житниках!

Нарід вірить у різні нечисті сили, думає, що кожний пан є на те, щоб було кого в руку цілувати, що війта вибирають, щоб громаду обкрадав, що вчителя післав Пан Біг за кару, як помір, град або війну.

Життя спізняється в цім глухім куті на яких сто п'ятдесят літ. Та ж тут хлоп платить по кілька разів ті самі податки, бідні працюють багачам задурно, щоб на переднівку позичити в них корець збіжжя або кілька ринських. Жиди держать хлонське поле за проценти, а решту беруть адвокати. До того „господин кандидат на депутата” насилає сюди своїх агітаторів, захвалиює Почайв, учить „Дубінушки” та баламутить неосвічений народ. Та ж тутки подибуються такі останки суспільного та народного устрою зперед тисячі років, що волосся дубом стає. Словом — засурай рукави, бери лопату і горни, горни болото, як не хочеш сам у ньому втопитися... Аби тільки мене не вигорнули звідси”...

— Так воно і сталося, — подумала Оля, — повертаючи інтересну сторінку. — Не вигорнув ти, та вигорнуть тебе. Але залишилася я. Спробую кінчати твою роботу, мій милий...

...Мій милий?...

Цить!

Чи хто не почув тих слів, що перший раз у опівнічну, глуху годину вилетіли з її уст?

Чи має вона право ті слова казати?

Побачимо. Читаймо тільки далі. На всякий спосіб був для неї милий. Читаймо.

„Неділя, 5. жовтня 189... вночі. Коли про дівчину не можуть сказати, що вона гарна, то

кажуть: має гарні очі. Оліні очі при першій зустрічі заслонені хмаркою байдужності, як образ завісою. Але по другій, третій зустрічі завіса підноситься, і перед тобою новість... Оля на слова не скора, але її очі говорять багато. В них є смуток самотнього життя і жаль за літами, що без радощів пролетіли, і страх, що так жити не треба. Її постать, рухи, хода — це гра на інструменті, що його віко давить важкий тягар... Мусіла перебути багато і теперходить па пальцях, щоб не збудити лиха.... До мене чимраз прихильніша. Коли віддавала книжку, що я їй позичив, стиснула мою руку, мов товариш... Мусить любити читати, а не має книжок. Чому? Адже ж старий багатий чоловік. Такий дорогий фортеціян, килими, повіз — стати його па книжку. Так, але її не стати па просьбу. Горда... У нас па все є, тільки па книжки нема звідки.”

— Який він догадливий, — промовила до себе Оля і усміхнулася широю, але сумовою усмішкою, но котрій іде зітхання, як хмора по сонячнім промінні.

„Житники, 15. жовтня, 189... Завтра іду до міста. Основують філію „Просвіти”. Парох відраджує. Каже, що мене і так малюють як небезпечного чоловіка. (Знаю навіть хто: з одного боку, „господин депутат *in spe*”, а з другого вйт. „*Schöne Seelen finden sich*”)... Але годі, отче добродію! Я свій обов’язок пильно сповняю, та з громадянських прав не можу резигнувати. Кожний з нас мусить відповідно до своїх сил і спромоги служити також народній справі... Оля нічого. Тільки па прощання сильно стиснула мені руку і сказала: „Ідьте та вертайтеся щасливо”... В її очах горів якийсь новий огонь...”

Оля закрила очі руками... Там, під повіками, мала справді жар... Думала, що той огонь випалить її зіниці.

„...До записника заглядаю чимраз рідше. Шкода часу. Працюємо удвійку. Читальня, каса. Вона вчить вечорами дівчат у себе на приходстві. Моє розбите судно дістало білі вітрила. Попливемо в будучність. Що? Ні?... Чую таку охоту до праці, як дитина до життя, коли навесну збудиться зі сну і бачить на стінах ясне сонце, бузки, що цвітуть за вікнами, гамір штахів у кущах і шелест зеленого листя... Навіть учі телеві в Житниках може бути добре на світі...”

— Не довго це добре тривало — думала Оля. — Щастя триває коротко. Надовго лишається спомин. Гарний спомин. Чи тільки спомин? А дальша праця над початим ділом обнови одного села! З сіл складається край. Обновимо цей наш кут і будемо жити в цім ділі обнови.

— Чи добре?... — питалася, вдивляючися в чорне вікно, крізь котре нераз виглядала, чи не йде він...

Вікно мовчало, чорне і безмовне... Ще кілька листків. Чому не більше їх? Читала б так щоднини... кілька листків.

„Житники, рік по приїзді... Як так далі піде, то наше село стане одним з кращих в повіті. Діти ходять до школи, батьки горнуться до мене по пораду, читальня розвивається, тільки громадська рада дивиться на мене, як жаба на бузька... Але кінчається, мої любеньки, ваше панування. Ось-ось, і прийде затвердження нової ради, вибраної з-поміж чесних, тямучих господарів. Можете на мене дальше писати доноси — я рад, що зробив добре діло... А, властиво, зробили ми його удвійку, бо вона не тільки додає мені охоти до праці, але й порадить не-

раз дуже добре. А як вона знає кожного чоловіка в громаді! Здається, що вдвійку гори ми перевернули б. Але про це тихо. Не треба полошити того райського пташка щастя, що на наші стріхи сідає. Від приходства летить він на школу. А так — хто знає, чи не прогнали б того пташка — хто? Може, її опікуни, може, які інші люди. Підождемо, аж вона виявить своє серце. Покищо мушу сказати раз сам до себе, що люблю її, і що ми обоє немов створені одне для одного. Двоє біdnих, самотніх людей, що прожили молодість без радості і втіхи... Як радо сказав би я до неї: „Ходім удвійку. Буде нам разом і легше і відрядніше...” Не знат, що відповіла б вона на те?...”

Що?... Одно, одніське слово „добре”. І того одного слова вона йому не вимовить ніколи. Одного, короткого слова: „добре!”

„Не можу прийти до себе. Перо летить мені з рук. Це неправда! Адже ж на світі повинна бути якась справедливість, бо як же він стоятиме до лиха! — Читаю, і сам собі не вірю. Може, це який злобний жарт? Але ні, урядова печатка. Правда. Гірка правда. Мене звільнили зі служби... Що робити? Побачимо. Покищо одне знаю, треба забиратися з того села, де почав нове щасливе життя, де засіяв перше зерно освітньої праці. Жнива не побачу. Треба іхати зараз уночі, щоб не бачити ні смутку добрих, ні радости злих. Гайда вдорогу на нові клопоти, на нову біду! А тут?... Залишиться читальня, крамниця, школа, залишаться люди, що забажали нового життя... Тільки чи не пропаде все це, чи не заснітиться зерно, кинене в землю, чи не заглушиТЬ його бур'ян?...”

-- Не бійся, не пропаде! — казала Оля, піdnімаючи бадьоро голову. Я заступлю тебе, скільки зможу. І до читальні піду, і неписьменних навчатиму азбуки.

І здаватися мені буде, що дух твій при цій праці вітає надімною, що я тебе коло себе бачу. Ідея з'єднала нас навіки, праця нас підтримала...

Залишалася остання сторінка, остання...

..А Оля? Бачу ті останні вечори, з хлюпотом дрібного дощу, з позіханням пані-добродійки і з паріканнями отця-добродія на старі роки, на біль у нозі, на те, що часи чимраз гірші. Які ж довгі, безмежно довгі ці години!... Чому не сказав я їй усього? Може, свідомість, що її хотіть любити, виновнила б була ту безмежну пустку? А так що?... Що? Хіба в мене нема голови на карку, а в руках сили?...

Поборемося, моя доле, поборемо. Розбився один човен, збудую другий. Хоч би на другім кіці світа, а таки я його збудую. І підїду до тебе, і попрошу, щоб іхала зі мною. А ти нарвеш зілля у своєм городчику, між смереками шумними, і з ясним усміхом надій скочиш до моого човна. Керманич з мене буде не аби який! Не бійся!... А як ні?... То живім для інших. Шукаймо потіхи в роботі та крішімся надією, що зустрінемося колись там, де буде ясно і чисто, де по рівних дорогах ходитимуть люди в білих одягах і з сонцем на чолі...

Зривається вітер... На завтра, може, мороз заморозить це золото, а сніг його прикриє...

Треба йти на попівство попрощатися з всіма. Були для мене добрі, як знали і як уміли. Треба йти попрощатися з нею...

Скінчила... Від її любив... Якась скеля обірвалася з берега і покотилася в море. Стovп гіркої води піднявся до верхів Чорногори, змерехтів опалевими струминами пайусякішіх почувань і затопив її в собі... Його нема. Може, ніколи не буде. Не буде... Схвилюване море розлилося далеко і широко у вічність...

Упала на постелю...

Перед вікнами шуміли вічно зелені сосни, дощ бив до стріхи і годинник з бездумною резигнацією повторяв своє вічне: так, так... У вікнах починало сіріти.

*

— Паннунцю! Пора оброки давати!

Оля зірвалася, накинула теплу хустку і вийшла до челядної, де чекав старий парубок Максим. Збудила слугу, казала наставляти самовар, піддячого післала по молотильників у село і пішла на подвір'я.

Над церквою висіла чорна хмара...

— Під вечір упаде сніг...

ІВАН МЕДВІДЬ

То було таке тихе, галицьке село... Лежало у проваллі, між двома горами, як у Бога за пазухою. Серединою провалля плив потічок, понад потічком, по однім боці росли головаті верби, по другім — бігла доріжка. Як хто їхав із водою, то здавалося, що доріжка переганяється з річкою, а як проти води, то здавалося, що вони погнівалися та й розійшлися — одно вгору, друге вдолину.

За потічком стояли хати.

Як піший хотів дістатися до котрої з них, то підкочував штани, купав ноги по коліна, перелазив пліт або відчиняв ворота, і — гаражд. Як їхав возом, то злазив, брав худобу за поводи і переїздив річку. Коли вже був на другім боці, то любувався, що ноги в худобі і колеса у возі такі чисті.

Той потічок, то була правдива благодать. У ньому і гуси плавали, і худоба пила, і люди спрату гасили все. Велика була вигода. На весну він виливав: наводнював подвір'я, топив поросята в хлівці, і, уступаючи, залишав такий товстий намул, що буряки росли, як колоди.

Раз той потічок занадто розгулявся: забрав кілька хлівів і одну хату, а в тій хаті — бабу. Але баба була стара і без того була б незадовго вмерла.

В тім селі був двір. Якби всі хати хлонські по-збирав докупи, то, може, було б стільки місяця, що в тім старосвітськім будинку. Стояв він собі посеред великого саду і тільки взимі крізь обезлистнене гілля дерев дивився, як мерзли маленькі, хлонські хати.

В тім дворі жив пан в окулярах і пані з вічним кашлем. Обоє дуже старенькі. Взимі давали гроші на відробок, вліті мали дешевого робітника і — все було в порядку. Ні пан і пані, ні плата за роботу не змінялися від непам'ятних часів. Держалися худі і маленькі.

В селі не було школи. Лише під зimu приходив якийсь панок і вчив цікавіших дітей. За це давали йому їжу і помешкання. Через зimu вивчив декого пізнавати „літери” і писати „лумера”. З весною заїдався з села, діти забували, чого взимі навчилися, і все залишалося, як перше.

На кінці села стояла корчма, найбільший по дворі будинок, найбрудніший і найгірше обдертий. У корчмі був орендар, тютюн і горілка. Туди йшли хлонські гроші і здоров'я. Звідти розходилися по селі співи п'яніх і крики щосварених.

На другім кінці, на досить високім горбку, стояла церква. Колись, кажуть, довкола тої церкви росли такі ліси, що як туди пішла худоба, то тижнями не можна було її відшукати. Говорять старі люди, що ту церкву будували ще тоді, як на нас нападали татари, і тому її в такім безпечнім місці поставили. Що-кілька літ громада направляла церкву, і тому вона зверху була така покривлена і сороката.

Як було здалека дивитися на церкву і на обідрані, поперекривлювані хати, то здавалося, що гурма дідів вийшла з дому Божого і сунеться з торбами один за другим понад річку, до корчми, підпираючися вербами, як палицями.

У селі був також піп. Старий, як найстаріні господарі. Сповідав, вінчав, хрестив — усе. Люди його любили, а інін люді. Бувало каже:

— Не слухайте, люди, нікого, тільки мене, і буде вам добре на світі. Жийте, як ваші батьки. Не дивіться на другі села, що заводять у себе Бог знає цю. То все злі люди вигадали на вашу згубу.

Люди слухали панотця, і в селі був спокій. Та ще був у тім селі млин, що вічно гудів, і війт, що все кричав, ніби порядки робив. Той війт був також, лихий зна, від кількох літ. Нікому на гадку не приходило вибрати іншого війта, коли цей є. І ціла рада також.

До того села вела лише одна дорога. І виїзду з нього, здавалося, не було ніякого. Тому не проїздив туди ніхто, хіба на празник які гості до попа, або до двора на іменини. До хлопів приходив екзекутор.

Як хто перший раз приїхав до того села, то здавалося йому, що тут уже кінець світа.

*

У тім селі жив Іван Медвідь, такий собі хлоп, як інші, тільки що кульгавий на одну ногу, сильно старий і лисий, як коліно. Та ще не дочував Медвідь на одно вухо, а як мав бути дощ, то на обидва мало що чув — „ходячий барометер”. Був Медвідь ні мудрий, ні дурний. Дурний не був, бо світа немало провідав: на війні бився, умів читати, і аби з ким, то розмовився: всякі мови знат. А мудрий не був, бо нікому нічого не пропустив, і чи то з двором, чи з попом, чи з урядом, — з кожним хотів справу виграти. Колись був Медвідь господар на цілу губу: мав гарну хату, кілька моргів поля, сіножатку, але на ті права, та на процеси йшло одно за другим.

— Та що ви, сусідо, доброго робите, — говорили йому люди, — та нащо ви починаєте собі з панами? Знаєте: свій за своїм тягне.

— Я такий чоловік, як і інші, — відповідав Медвідь, — а правда одна на світі. О, дивіть! — тут показував на ногу. — Я за що її втратив? За те, щоби хлоп був також чоловіком.

Люди дивилися то на Медведя, то на його відтяття по коліно ногу і ніяк не могли зрозуміти, що вона має до хлопського права. „От, дурніє Медвідь на старість”, думали собі. „Бо де ж хто видів вигадувати якісь казети, та читальні, та перевертати громаду дотори дном. Стільки літа жили люди в спокою, і було добре, а він усе щось нове вигадує.”

— Ви люди, не вибирайте пана та писаря на виборця, бо вони дадуть голос на такого посла, що понакладає на вас нові тягарі! — каже бувало.

А люди головами кивають та й так собі думають:

„Може тебе вибрати, що? Не виділи такого мудрагеля”.

А як прийшли вибори, то знов виборцями вийшов писар і пан, тільки що пан був уже старий, не хотів їхати до міста і казав, щоб нарід голосував на його гуменного. Нарід голосував на гуменного, і було добре. А пан як довідався, що Медвідь не казав його вибирати, то скликав своїх слуг і наказав їм гостро, пильно дбати, щоб Медведеві ані патичка сухого з ліса не пропустили, щоб його худоба навіть ногою на панську стерню не ступила, бо він — бунтар. І до міста доніс пан, що має в селі такого чоловіка, що громаду бунтує, та просив, щоб на нього жандарми мали око. Ну, та й попався Медвідь на око. Якби так на другого, то давно здурув би або пішов би до двора, поцілував би пана гарно в руку і обіцяв би, що вже більше не буде встріювати не у своє діло. А він ні.

— Я своє право знаю, і мені вони нічого не зроблять, — каже бувало. — Я тільки жалую, що в такім дурнім селі сиджу та людей до доброго не можу навчити. Таку вже мені Пан Біг долю придумав.

Пити не пив, але як при оказії було зійдеться з людьми, як вип'є яку чарку, як почне говорити, то варт було послухати.

— Люди, — каже, мало не плаче, — та ж я вам не чужий, люди! Та ж я вам злого не хочу. Послухайте мене, заведіть у себе нові порядки, бо зійдемо на нінащо. Цілий світ іде наперед. Чи пани, чи жиди, чи хто йно дихне, учиться і мудріє, а ви все такі дурні, як були. Де ж то може бути добре!

Аж йому очі світяться, аж кулею зі злости стукає, так хотів би нарід переконати. А люди слухають і нічого.

— Говори собі — кажуть. — Нові порядки, новий клопіт. А нам нацю цього? Ще з міста комісія прийде, або податки які понакладають, або до криміналу людей запакують, як по інших селах переказують, о-о ми не дурні!

А Медведя аж нема. Так вибрав би нову громадську раду, так оснував би читальню, крамницю, шпіхлір — та чи однозробив би Медвідь, але що ж, коли в цілім селі нема ані одної душі, ані одного чоловіка в цілім селі не знайде, що зрозумів би його і згодився б на його роботу. Дивиться Медвідь на тих парубчиків, що то таке бутне ходить та й думає собі:

„Може, з них що доброго вийде, може, у войську розуму наберуться так, як я?”

Але де там! Пожениться то, стане господарювати і диви — таке дурне, як інші. І Медвідь знов стоїть сам один, як дуб посеред зрубу. Навіть власна жінка та й діти, і ті його не знають, і ті йому не вірють,

В очі жадне аті словом не писне, бо бойться, але поза плечі то всяке виговорюють.

-- Татуньо не знати пощо на віча ходять, татуньо гроші на книжки викидають, татуньо те, татуньо це.

Чи то йому мило хоч би з дрігих усіг таке почути?

„Прийде час, що й вони провидяТЬ та йно шкода, що той час не приходить скорше”, — думав Медвідь, дивлячись, як діти ходили не знаючи письма, як старі сновигали між хатою і корчмою, не відаючи світа божого, як село заливала навеснУ вода, а взимі нужда, і як воно потопало в темряві та в горі.

І звільна між селом і ним робився зимний, чим раз трубший мур. Через той мур дивився Медвідь на село з жалем та з гнівом, а село дивилося на нього, як на старого, здитинілого дивака. А літа йшли...

*

Постарівся Медвідь та знемощів доостанку. Вже йому не можна тепер когобудь прозвивати „мулом”, „забитою палкою”, чи як там; уже тепер Медведя ніхто не бойиться.

Ходить він сумний та мовчаливий; всі йому чужі, і він для всіх чужий, як би з іншого краю на старі літа приїхав. Стане, бувало, серед села, подивиться на бідні хати, покиває головою та й бубонить:

-- Пожалься Боже! Пожалься Боже!

Найгірше йому з газетою. Давніше щонеділі ходив собі па пошту і відбирав. Тепер не годен. А громада післанця нібито тримає, але той післанець ніколи не ходить, і пошту хго хоче, гой бере. Раз учитель, раз піп, раз двір. Мало коли бачить газету старий Медвідь, а тут чути, москаль із японцем воює, гень далеко на Сході. Рад би Медвідь знати, хто кого б'є, як та війна виглядає, чим скінчиться.

..Ліні капля людської крові надурно не впаде. Із тої війни мусить бути якийсь пожиток", думає зітхуючи старий. „Але який?"

Раз якось під неділю прийшла до села страшна вістка: японець побив москаля і йде ніби на нашого, щоб панщину привернути. Від останньої хвороби не було в селі такого страху, як тепер. Жінки дивилися на чоловіків, а мами на синів, як на щось таке, що має стратитися. Навіть діти перестали пустувати та питалися бабок і дідів, що таке панщина. А діди не хотіли говорити.

— Не згадуйте, дітоньки. — казали, — не викликайте вовка з ліса.

Якраз тоді випали в сусідстві христини, і старий Медвідь пішов.

На христинах, як звісно, без горілки не обійтися; треба, як той казав, дитину гідно охристити. А бабам, як самі знаєте, не багато й треба. Вип'є по одній, по другій, та й уже пропала. Чоловіки, як кинуть собі, то набирають охоти; деякий такий гострий, що то ну! а баба, як покуштує горілки, то м'якне; зараз її такий туск бере, що мусить плакати. Так само і на тих христинах: як випили по чарці, як згадали війну, то такого плачу нарobili, що хоч із хати тікай.

— А що я, бідна, буду робити! А на кого він мене лишить! А я така, а я сяка! — аж вуха болять слухати.

Котрийсь із газдів каже:

— Якось воно буде. Якось воно Пан Біг дастъ.

А другий доповідає:

— На війні всі не гинуть. Трохи народу прорідне, то більше місця стане.

А баби ще гірше в крик.

То знов котрийсь відзывається:

— Або то зле мати таку жовту книжечку і від цісаря гроші фасувати. То так, як би урядник який.

Баби, почувши про троші, тихнуть, але як пригадають собі тих із книжечками, без рук або без ніг, то ще гірший лемент підносять.

— А то дурні баби, — каже присяжний. — Та чого ви плачете? Поки наш старий живе, то війни не буде. Я вам кажу.

Баби знов тихнуть, але за хвилину, як подивляться на чоловіків та на синів і погадають собі, що їх покличуть на війну і пов'бивають, що вони без рук, без ніг, або без голов лежатимуть на полі, звірам та птиці на поживу, то такий їх жаль бере, що аж головами товчуть:

— Ой, ой, ой! Падоньку нещасливий!

— Цільте, жінки! — обзывається котрийсь із молодших газдів. — Цільте, бо то не ви за нами, а ми за вами маємо плакати. Тепер таке право вийшло, що баби підуть воювати.

— Ой ціло!

— Та не ціло, але дадуть вам кочерги та й коромисли і — гайда!

— З такою гармією то ще б і наш Медвідь пішли воювати.

Я своє відвоював, — відповідає Медвідь, — але вас треба би трохи післати. Може би вас кулі продрухали з того сну, може би вам від блиску багнетів стало в головах ясніше.

А дивіть! Старенський ще свого не забули.

— Може би так читальню?

Або склен?

— Або касу?

Кожний що інше пригадував насмішливо, а старого як би хто ножами шпигав.

— Сороміться! Деся інші люди як люди, а ви як нерозумна звірина; не знаєте, нащо вас Бог соторив, і чого вам треба. От їсьте, спіте, родитеся, умираєте, та й то ціла ваша робота!

— Казаннє — почали доповідати люди.

— Не казаннє, а чиста правда. Якби я так міг, то я вигнав би вас як худобу на заріз, туди, де кулі літають, і де блискають багнети. Та може би там половина з вас лишилася на місці, а друга може би хоч трохи помудріла.

— Та ніби як? — питався дехто.

— А так, щоб ви пізнали, що як тут, у тім багні будете так тихо довше сидіти, то зігнієте дорешти. Нужда вас з'єсть, дурнота згризе вас, як сніть гризе зерно.

— Еле-ле! Та бо ви говоріть ясніше, бо ми такої мудрої бесіди не розуміємо, — почали його на сміх брати.

— Не розумієте? То я скажу вам ясніше. Ось дивіться!

Тут так підніс свою милицию, щоб усі бачили, а потім ударив нею до землі, аж хата задрижала.

— Якби не Кенігрец та не та куля, то хто зна, чи ваші плечі й донині не поров би гайдук нагайками... Зрозуміли?

Хвиліну ждав на відповідь, але не відповів ніхто. Дехто відкашельнув, дехто плюнув, та ані одно насмішливе слово не вилетіло з уст. Медвід глянув по обличчях мужиків, але не знайшов на них того, чого чекав — зрозуміння. Зітхнув, піднявся з місця і вийшов.

За ним пішов луск його дерев'яної ноги.

В хаті кружляла дальше горілка, і далі говорили про те, що японець іде панцирину заводити, і баби плачали далі за чоловіками і синами, якби їх справді не мали більше побачити.

*

Як коли старого Медведя людська дурнота доводила до розпуки, то він утікав на поле.

Там знає кожну комашку, кожну стебелинку і присяг би, що й вони його знають.

— О, диви, диви, яку запруту тащить на гніздо! — говорив, дивлячись на муравлис'ко. — Тащи, небоже, тащи, бо ніхто за тебе не занесе.

І з широю, старечою усмішкою торкав справді велику тріску, яку муравель силкувався занести до своєї крутой будівлі.

То знов, дивлячися, як птаха утікала перед яструбом, кричав:

— Не дайся, небого, не дайся! Він туди, а ти сюди, він туди, а ти сюди! А видиш! І не зробив тобі нічого. А ну, як би так стала і здалася на його ласку...

Багато бачив старий Медвідь, а все щось нове добавчив...

По вchorашній розмові зробилося йому дуже прикро. Коби хоч на старости літ бачив, що той нарід мудріє, що він собі раду дасть у світі; щоб надія, що все ж колись і тут, у його ріднім селі, інакше буде. Та ж стільки наговорився, стільки свого серця наїв, та й надаремно...?

Не өсидів Медвідь у хаті. Тісно тут було для нього і сумно.

— Піду в поле, подивлюся, як озимина вийшла. І так нині неділя.

Взяв капелюх, палицю, поправив милицю і пішов. На полі дігнали його внучки.

— Дідусю, дідусю! Ми підемо з тобою.
Медвідь не відзвивається.

— Не жени так, дідусю, бо ми ще малі, не наспіємо!

Старий не слухав.

Жаль гонив його з села. Був би на тій одній нозі біг кудись далеко, на схід сонця. По дорозі кликав би людей, щоб вилізали з своїх нор та йшли назустріч волі. Був би ще другу ногу дав собі відрубати або відстрілити, аби хоч перед смертю її узріти.

Весняний вітер розвівав його поли і дмухав силою та здоров'ям в обличчя. З землі йшла свіжість і охота. Підсихало болото, вияснювалося небо, розцвіталися квітки... Гей! Боже!

На роздорожжі, між липами стояв панцирний хрест. Старий ніколи не минав його, щоб не зняти капелюха та не подумати хвилину. І тепер став.

Липи розвивалися звільна. Як із золота блищали їх нові здорові нарости. Дерев'яний хрест почорнів трохи і перехилився.

„Треба його підновити”, — подумав старий, — „конечно треба”.

Під хрестом була мурава, густа і зелена. Волєю нахло від неї.

— Дідусю, дідусю! Ми собі зробимо вінок.

— А з чого ж ви зробите, діти, коли ще нема зілля?

— Чому нема! Чекай, ми тобі покажемо, які гарні квітки позацвітали.

... Добре, збирайте діти.

Діти побігли, як беžжурні птахи, а старий, дивлячися за ними, думав:

„Чи і з них будуть такі туподумні хлібороби, така покірна, робуча худобина? Не дай Боже!”

— А диви дідусю, які квітки. — тішилися діти, показуючи повні пригорці білих первоцвітів, повириваних разом із листям та з травою. — Поможи нам сплести вінок, дідусю.

— Та який з того вінок? Та того і затикатися нема чим.

Але поміг, і невеличкий вінок був швидко готовий.

— А тепер, дідусю, — казав старший хлопчина. — підсади мене, я його повішу на хрест.

Старий піdnіс мовчки дитину і з радістю дивився, як воно тим першим невибагливим вінком польових квітів прибирало символ волі. А як спускав дитину на землю, і як її тепле лице доторкнулося його старечого обличчя, то мимохіть устами завис на гладенькім чолі, поцілував і, без сліду звичайної своєї гіркості, бубонів:

— Так діти, так, ви гарно зробили... Не будьте такі, як ті там удолині. Будьте інші. О! Чуєте, яким здоровим, кріпким вітром зі сходу сонця віє? Не відвертайте лица, не бійтесь. То йде воля... Вона прийде, діти. Вона прийде, хоч би таких забитих сіл, як наше, були навіть цілі сотні... Прийдіть тоді, діти, на мій гріб, і покладіть на ньому такий вінок, як той. Най знаю, що у вас весна. Най знаю.

І гладив їх по русявих головках і тулив до грудей.

А діти дивувалися, чуючи, як гострий голос діда лагіднів нараз та робився м'який, як льняне повісмо. І з дива не могли вийти діти, побачивши в його звичайно грізних очах, першу слізозу.

ОПОВІДАННЯ ДЯКА

Дивуєтесь, паничу, чому я опанчі не скину. Правда?... Не ви то перший. Що вже мені люди не наговоряться: скинь та скинь! — але я того навіть слухати не хочу. Що мене обходить, що інші дяки, хоч і з хлопського роду, на панів попереходили? — нехай собі! А я, поки віку моого, опанчі цеї не скину... так мені, Боже, не скину! Раз я стрібував і більше не хочу. Видимо, сам Пан Біг противиться тому. Коли цікаві, то послухайте.

Давно те діялось, ще вас на світі не було. Куди там! Подивітесь на мене, який я сивий та старий, а тоді був, як кров із молоком. Минулося...

Вчився я в старого Титли, в того Титли, що про нього довкола люди говорять. Славний був Титла! Як почне було „Иже Херувими”, то слухаєш і не паслукаєшся, а потрапляти за ним і не думай! Кожної неділі інакше витягає... І Бог його знає, чи вченій він такий був, чи сам щораз то нові нутри видумував, досить, що на кожну неділю і свято інакше виводить...

Так до того Титла віддали мене покійні татуньо, най з Богом спочивають, на науку. І скорий я був до тої науки, і такий цікавий, що сам Титла не раз бувало каже:

— З нього (себто з мене) незгірший дяк вийде.

Особливо любив він мене за мій голос. Ей, голос бо то був, голос! Як дзвінок, як та сигнатурка. Аж

самому бувало в ухах ляшти... Щоби як високо, то возьму, як шнурочком потягну. Лучалося часом, що старий Титла почне зависоко. Співає та співає, поки годен, а як видить, що не возьме, то зараз мене рукою в бік. А я, як не потягну, Боже, аж душа радується.

І добре мені було в того Титли, нарікати не можу. Газдиня мене любила, діти не помітали мною: жив я в них, як у батьків дома. Правда, часом, як кондак змилю, або глас не виспіваю, як треба, то дістану кілька поза уха, але що ж? — Сказано: „без муки нема науки”. Вкінці звик я й до тих поезавушніків та й добре мені було, так добре, що ліпше не треба.

Та одна мені гризота була, і то велика.

Пішло мене бувало пінотець на друге село з куреною, або до міста на пошту, або за фірмана з собою возьме, то всюди на мене кажуть „хлопче” і „хлопче”! Та й як же інакше кафати, коли на мені опанчина хлопська, чоботи на підковах, а капелюх із плетінки. Коби так сурдут та капелюх кайстровий, як у інших піддячих, то що інше! Всякий знати би чоловікові честь віддати. А то що? Кажи, що ти вчений, ніхто тобі не повірить, хоч зараз „семий глас” виспівуй!

Тому ж то я захотів сурдута та капелюха кайстрового, і так захотів, що Боже! І неодну я днину передумав над тим, де їх узяти. А звідки ж, як не від жида в місті?... Ну, але жид не брат, ані сват. Задурно не дастъ, треба грошей. А тут не знаю, чи було мені за що трудніше на світі, як за ті гроши. Батьки, бідні комірники, своїків багатих нема, а реєнт, бувало, як дастъ який крейцар, то хіба на шварц та на мило.

— Най дякує Богу, що в люди вийде, — каже

бувало, — що „хлопом” не лишився. Він мені це заплатити повинен!

Часом лишень, як пішлють мене панотець із якою орудкою на село, або як відвезу гостей до міста, то дадуть мені добрі люди пару нових за послугу.

Ото й цілий мій маєток. З нього я й купував собі то застяжку, то ремінець, то хустину до носа, все, що потреба. Але найбільше йшло на тютюн. Курив я, який тільки був найдешевіший, але й на такий не все ставало. Тому то й сказав я собі теперки, що тютюну курити не буду, а гроші буду складати на капелюх та сурдут, і слова додержав. Цілий піст постив я без тютюну та пильно складав крейцар до крейцара. До Великодня наскладалося того щось зо три ринські, ще й шісток кілька... Добре вже не тямлю, бо знаєте, давні часи, чоловік старіється, старіється і пам'ять. Досить, що наскладав я три ринські, ще й шісток пару. Так я ті гроші ховаю, так рахую, так тішуся ними, як мала дитина.

У Цвітну неділю, по вечірні, післали мене до міста. До міста в нас було недалеко. Пішов я, поробив справунки, та й до кравця! Який то був кравець? От полатаико, що камізольки парубкам робить. До доброго не було з чим показатися... Взяв він на мене міру, показав якийсь кратястий дреліх, чи якусь біду, та заправив за нього, як за рідну маму. Торг у торг, згодились ми щось за три ринські шайні і кілька шісток, і я щасливий, пізно увечір вернув додому.

Цілий страсний тиждень не було мені спокою. Чи їм, чи сплю, чи у крилосі співаю, все мені шпенцер на гадці. Що то нарід скаже, як мене в тім убраним побачить? Ішо скаже реєнтій? Може, велить віднести, ще й палає... Пішли ж би тоді всі мої заходи ні на що. Але ні, де там! Цього не буде. Коли не дяк, то

дячиха дозволить. Вона й так усе в хаті горою. А дячиха не від того, щоб по-панськи вбратись. Крацій зять — шляхтич, як хлоп простий в куртині. Вже тоді вона мене на зятя ладила для своєї Карольки. Знав я це добре!

Прийшла велика субота, — прошуся в старого Титли до міста.

— Чого, — питає, — волочитися, як дід? чого?

Біда, думаю, треба конче сказати! І так завтра Великденъ, побачити мусить... Сказав я. А Титла до мене, а Титлиха до Титли, а Каролька до обох разом, — такий ярмарок зробили, що крій Боже! А я тимчасом за капелюх та в ноги. Побіг до міста, і за кілька годин вернувся з сурдутом. Сховав я той сурдут до скринчини та й чекаю завтра.

Другого дня, зараз по опівночі, вмився я, вимив голову гусячим смальцем та натягнув сурдут.

Боже мій! Що я тоді думав, того я нині не годен сказати. Здавалося мені, що з паном не мінявся б. Дячиха глипнула на мене й усміхнулась, а мені аж тепер чогось соромно стало. Як то? Скинув батьківську одежду? Але годі! Чи то один хлопський син вийде на „ксъондза” і також не може по-хлопськи ходити? Такий уже звичай. Аби на лішпше, то можна й змінити, тільки на гірше сором... Отак я себе вспокоював та біг до церкви. Але все мені соромно було. То лиш перший раз, гадаю, а потім звикну. Але перший раз мусить колись бути!

На моє щастя, надворі ще не світало, і мало хто мене добре бачив, але зате в церкві всі звертали увагу на мене. Хто увійде до церкви, — чи перехреститься, чи ні, а на мене зирк! А мені зараз здається, що кожний посміхається і немов каже: „І ти, Грицю, пан!” Ну, але перший раз мусить колись бути. Нема що. Треба стерпіти!

А вже найгірше надоїв мені дяк своїм трізним поглядом. Співає, співає, аж нараз склонить голову і понад окуляри зирк на мене! А мені здається, що з'єсти мене хоче.

— Ага! — думаю, — заздрість тобі, що й я на пана переходжу... хотів усе за хлопця держати, а тут, бач, який з мене піddячий...

За такими гадками то й спів не йшов. Кілька разів змилив я, не витримав потки, перетягнув або не дотягнув, а Титла зараз за кожним разом у бік! Давніше то й за вухо потягнув, а я собі байдуже, але нині ті штовханці так чогось боліли, що я рад був у землю сковатись. Як то? Шпенцер і штовханці — то зовсім не лицює... Але якосъ я видержав. Сховали ми плащеницю, відправили воскресну утреню, почали службу... Прийшло Херувими. Можете собі уявити, що то за „Іже Херувими” було на Великдень! Скрутне та штудерне, а що вже довге, то й казати не треба! Удвоє довше, як на звичайне свято. Спершу всі ми потрохи потягали, а далі видимо, що не йде, та й перестали, пустили самого Титлу. А він аж заливається, аж очима завертає, так виводить, і кінця, здається, не буде. Аж тут підібрав зависоко. Виджу я, і він видить, що не дотягне, та як не штовхне мене в бік! — а я, як не попруся, як не потягну, аж заляціло! Ну, добре, думаю, що не запіяв! Був би Титла лютий, а так, може, за шпенцер забуде... Співаємо дальше. Титла, як звичайно, руками вимає, синьою хусткою від табаки піт з чола обтирає, а я стою, всякої виводжу, та очима кидаю по церкви.

Аж тут чую: коло мене сміхи. Дивлюся на церкву: сміхи. Дивно мені. Що таке? В церкві сміються! Я на церкву плечима, та й дальше співаю. Коли дурні, то смійтесь, як сорока до сира...

Але де там, співати не годен! Сміхи та сміхи.

Чоловіки сміються, жінки в бабинці сміються, правда, зтиха, в кулак, але сміються. Дивляться на мене і посміхаються.

— Може, добре на комірі вздріли... Приніс від жида шпенцер та може приніс зі шпенцером...

Господи! Коли мені це через голову майнуло, як не скоплюся з юрилоса, як не пудну з церкви! Здавалося мені: ось-ось таки зараз зо стиду спалюся. А кров так до голови б'є, так б'є, що здається, зале чоловіка...

Скільки натягався Титла за вуха, а ніколи так дуже не пашіли, як у цю мить....

Вийшов я з церкви, а люди, що стояли під церквою, в сміх. Біжу ցвінтарем, а хлопці, що стояли під дзвіницею, в сміх! А хлопчики менші біжать за мною та викрикують:

— Диви, який пан! Диви, який пан!

Прибіг я додому, а дячиха, як узріла мене, то аж присіла, так сміється! Метнувся я до комори та до Карольчиного дзеркальця, що було вліплене в стіну. Дивлюсь, а мої плечі мов мечем розрубані!.. Ніщо інше, тільки потиснувся я при „Іже Херувими”, — і шпенцер тріс...

Матінко моя! Такий мене тоді гнів вхопив, що я аж заплакав.

Господи! І треба ж мені було такої публіки, такого сорому, на ціле село? Як же я тепер, біdnий, людям в очі гляну? Як я до церкви покажуся? Щó мені Каролька скаже?

Виплакався я, виплакав, хоч який був великий, а тоді, — як не кину отим сурдутом проклятим до землі! — та давайте мені, що хочете, чи я його більше вберу?! Видно, сам Пан Біг не каже цуратися батьківської одежі...

У ГЛУХІМ КУТІ

Яцкова ялівка об'їлася конюшини і згibла. Лежала коло ясел, у стайні, як гора, а в хаті Яцко сварився з Яцихою.

— Нащо ти пустила ялівку на свіжу конюшину? Господине!

— А ти нащо лишив вітвором ворота? Господарю!

— А ти чому їх за мною не заперла?

— А в тебе від чого руки?

— Ти мою працю марнуєш, жінко!

— А ти мій вік змарнував, чоловіче!

Так сварилися цілу днину...

Підвечір пригадали собі, що ялівку треба закопати, бо заповітрить подвір'я.

— Треба було дорізати, — каже Яцко, — бувби нарід розібрав під неділю!

— Мій батько не різник, а мати не різничка, — відповідає Яциха, — та й я різати не вмію!

— Але язиком, як бритвою ріжеш. Правда?

— Коли ріжу, то своїм, а тобі зась до того. Відчепися від мене та й іди, зроби який конець із ялівкою, бо ще иного того треба, щоб тебе жандарі забрали.

— А тебе черти заберуть! — гукнув Яцко, переступаючи поріт.

На подвір'ї думав собі, що баба правду каже. Він звинив, бо воріт за собою не зачинив. Ялівка

вийшла з подвір'я, обілася в полі конюшини та й згібла. Але признати їй цього не можна, бо найгірше, як жінка раз один возьме верх над чоловіком. Тоді вже пиши пропало. Потім глянув на стайню, де лежало падло, зітхнув, сплюнув і пішов на трупарню, до Антошка, що був грабарем і сторожем від школи в одній особі. Він копав гроби, чистив учителеві чоботи і бив школярів різкою. Як мав час, то виплітав кошики, пускав кров, здіймав шкуру з падлини і збирав рої. Що кому треба!

На біду, Антошко пішов на друге село з листом від учителя до вчительки, і Яцко вернувся ні з чим.

По дорозі вступив до сліпого Максима, що грав на ліру, а на весіллі співав такі веселі співи, що п'яні баби реготалися дорозпуку, але його не застав дома.

В тім із-за дуплаюї верби вилазить Абрамко, знаний з того, що жадного діла не цурався і любив усього стрібувати, та й каже:

— А що, Яцку, є Антошко дома?

— Лихе йому є! — відповідає Яцко. — Десь їх усіх, як навмисне, повиривало.

— Не кажіть ні кому, — говорив Абрамко, — то я здійму шкуру.

— Та здіймай, — відповідає Яцко — про мене!

Торг у торг, стало на тім, що Абрамко має дати три срібні, і шкура його.

Зараз пішли обидва до стайні. Жид замкнувся зсередини, щоб його ніхто не бачив, і заки місць зійшов, покінчив свою роботу.

Потім видряпався на під, розвісив шкуру на бантах і вернувся вдоволений додому.

Тимчасом Яцко викотив із возівні віз, запріг коні і заїхав перед стайню.

Насилу витащили обое з жінкою ялівку, і віз покотився селом.

По дорозі ставали люди і, киваючи головами, казали: „Ов, ов, ов!”

Яцко був лютий, підганяв коні, і ялівка скакала на возі, як жива.

Так опинилися на „кобилячім” цвинтарі. Був це невеличкий шматок громадської толоки, обкопаний доволі глибоким ровом, на якім ховали падlinу: коні, корови, вівці, навіть дріб. Як ішла остання холера, то староство наказало, щоб зробити цей цвинтар, на що громада сильно відказувала.

— Перше тільки людей ховали, а тепер, бач, і худобині цвинтаря треба, — думав також Яцко. Дальше, може, ще які метрики для коров повидумують. Усе можливе. А потім, то ще таке право вийде, що не худоба для тебе, але ти, хлоше, для худоби. Тыфу!

Яцко сплюнув, зняв драбину і скинув ялівку на траву. Телиця лежала, як колода. Яцко вхопив рискаль і став із пересердям копати яму.

— Не досить, що здохло, та ще йому таку параду роби! — говорив, викидаючи землю.

— Вези його, копай яму, ховай! Ігі!... А ви тут чого? — звернувся до псів, що чим раз біжче підкрадалися до м'яса. — На потріб прийшли? Добре. Ось тобі, діду, хліба! — гукнув, кидаючи між собак груду землі.

Пси розскочилися, і Яцко копав дальше.

— Чого стоїте? — кричав до своїх хлопців. — Возьміть батіг та відганяйте собак!

Хлопці вхопили, один батіг, другий лопату, і вгандяли за псами.

Яцко викопав яму, змірив рискаlem, чи є до міри, і скотив до неї ялівку. Потім скоро, разом із хlopцями, став її засипати землею.

А на окопі сиділи голодні пси і з жалем та злобою дивилися на дурного хлопа, що таку гарну поживу так нерозумно марнує.

Як Яцко вертається додому, була ніч.

Світив місяць, били перепели, пахло сіно і мед.

— Буде погода, — говорив Яцко, поглядаючи на дим, що шнурком снувається з коминка вгору. — І небо визвіздилось, що алé!

Коні йшли звільна, Яцко не підганяв їх, лише дивився довкола і думав.

— Мають люди гречку, як море, а я, як на злість, її не посіяв. Висіяв більше ячменю, а ячмінь не вродив. Та й таке!

І в цю хвилину зробилося Яцкові дуже сумно. Йому здавалося, що він дуже біdnий, що це йому чомусь не ведеться, і що для нього нема вже ніякого рятунку. Збіжжя не дописало, ялівка згила, нещастя йде за нещастям.

А минаючи цвинтар, він думав, як то його вивезуть туди, і як він не буде журитися ні гречкою, ні ячменем, ні жадною бідою — нічим.

Місяць світив, били перепели, пахло сіном і медом.

*

Яциха чекала на Яцка з вечерею.

— Бульба перекипіла, діти зголодніли, — казала, вибігаючи на ворота, — а його нема.

Над Глухим Кутом висіло тихе, літнє небо. На річці гудів невсинуцій млин, дорогою їхали парубки на конях, грали на сопілках і співали. Їм назустріч вибігали собаки, гналися за кіньми і брехали.

Довго стояла Яціха і надслухувала, чи не їде Яцко. А в хаті, на лаві, під лямпою, сидів найстарший син і читав свіжий часопис. Коло нього стояло кілька парубків і слухали. Один із них недавно пристав до читальників, і по його очах видно було, що йому в голові якось то йще не дуже ясно. Він спітав:

— А про війну нічого не пишуть, Михайле?

— Ні, нічого.

— А, якосъту на ярмарку казали, що ніби наш на турка вибирається.

Михайло глянув на нього, як батько на дурну дитину, і в сміхнувся.

— Пощо тобі турка? Коби ти того ворога зміг, що дома, то було б добре.

І він почав говорити з жаром, яких то ворогів хлопи мають, як вони мусять боротися за кожну ложку страви, за кожний день життя, як мусять уважати, щоб у тій боротьбі не впасті, бо хлопське життя, як безнастанна війна.

— Але з місця — кінчав, піднімаючи голос, — нам не годиться тікати. Тхори тікають, а відважні сміло стають до бою. Держися, хлопе, руками й ногами землі, бо то твоя міць. Хлоп без землі, що риба без води, що листок без гілляки, що марний пух. Фу-у-у, та й нема!

В ту хвилину відчинилися двері, і насамперед вбігла мати, а так, може, по добрім „отченаші”, ввійшов батько.

— Касина! — кричав від порога. — Казети! Пани! Ти, старий, падлину вивози, а твої діти най казети читають, бо вони пани! Мой! — крикнув, звертаючись до сина: — кинь мені той папір геть, бо тебе разом із ним за десяті ворота кину! Чув?

Син вилупив очі. З-роду-віку не чув від свого батька такого прикрого слова. Правда, Яцко не лю-

бив ані читальні, ані книжок, ні взагалі освіти. Не знат, нащо вона, і до чого здається. Адже й перші люди жили без книжок та без паперів, і було їм добре. Але дітям не боронив. „Як своє зробиш” — каже бувало, — „то читай, кілько хочеш, а йно світла мені не висвічуй”.

Тим дивніше вразив Михайла батьків гнів. Він не втерпів і спітав:

— А хіба ж вам, татуню, щонебудь· шкодить, коли я читаю?

— Шкодить! — відрубав батько. — Не люблю, не хочу, не потребую! Поки не було тих шкіл і тих читалень, то ще чоловік дихав як-так, а тепер хоч із берега та в воду... Збіжжа не вродило, ялівка згила, роби, що хоч!

— А хіба ж наша ялівка від газет згила? Та ж вона не вміла читати! — відповів Михайло.

— Що? — гукнув батько. — Ти насміхаєшся з мене, зі свого батька? Ти мене сердиш? Мой! Тримай язик за зубами, бо хоч ти парубок, як дуб, а так тебе сперу, як смаркача!

Михайло лиши раменами здигнув.

— Тут газети ні при чім. Вони вам пічото не витині. А без газет і без науки нині жити трудно. Нині кожний жив, кожний волокита знає світові лад та й туманить темного хлопа. Нині треба йти вперед разом із іншими, а ні, то перейдуть по тобі, як по трупі!

Яцко головою покивав і, насміхаючись, сказав:

— А диви, який мудрий! Мудріше яйце від курки. А диви!

А Михайло кінчав:

— Та ї ялівка може б і жила, якби ви вміли читати. Ось у мене є така книжка, що пише, як коло

худоби ходити, але вона сама не заговорить, до неї треба знати письмо.

— Досить! — гукнув Яцко. — Вже мені ті науки горлом лізуть. Гіркий світе, коли сини батьків розуму мають учити! Віднині я тут пан, я тут господар! Або слухай, або рушай на чотири вітри! Я вам покажу! Я вам усім безголов'я зроблю! Я вас пороздираю! Я...

Але жінка прискочила до нього, вхопила за руки і сказала:

— Чужі парубки слухають, спам'ятайся!

Яцко спам'ятався, парубки поздоровжались і вийшли, Яциха подала вечерю.

Іли мовчки. Лиш часом ложка голосніше черкнула об миску, і тільки чути було, як кілька ротів дмухало на гарячу страву, а потім із свистом втягало її до середини.

А як обтерли губи, почав Яцко наново:

— Завтра почнемо жати. Ти, жінко, лишишся в хаті, звариш обід і обійдеш худобу, а ми всі, скоро-світ, підемо жати.

Говорив голосно і рішуче, як економ. Але Михайло не втерпів. Таку вже мав натуру, що не годен був змовчати, коли бачив, що робиться щонебудь не так, як треба.

— Завтра буде дощ, а, може, й на слоту затягнеться, бо барометр у вчителя чогось дуже вінав. А дотого я йшов нині попри жито, і вено ще трохи зелене, свидувате. Двірське жито до полудня і раніше, а ще його не жнуть. Я раджу підождати.

— Сховай собі свою раду для таких, як сам, розумієш, разом із якимись бараметрами! Я маю барометр на небі. Дармоїди, легейди! Робити їм не хо-

четься, та й вигадують. Я вас буком на поле вижену, от що! І ти — обернувшись до дівчини, що, бліда й перестрашена, куняла біля постелі, — і ти також підеш. Ми люди бідні, нам нема коли слабувати. Слабість то панська річ, а в хлопа або жий, або вмирай.

— Ні, тату, — обізвався на це Михайло, — Ганька хора, і вона не годна йти.

— Що? — заревів Яцко. — Ти знов до мене з писком, ти... — і кинувся з кулаками на сина.

Але син ухопив його за руки, а мати упостила горнець і знов притала до чоловіка.

— Що робиш? Спам'ятайся! Чого ти так роз'ївся нині?

— Най мені з очей тікає, бо вб'ю! — верещав Яцко.

— Тікай, синоньку, тікай дитинко, — просила мати, — видиши, тато нині недобрі. Вступися!

Син понурив голову і вийшов...

Довго-довго перестрашенні діти тулилися на за-пічку одне до одного, довго хліпала хора біля постелі, і довго не могла втихомиритися Яциха, що так само ціро любила чоловіка, як і дітей.

*

Михайло пішов спершу до стайні, де звичайно спав, але звідтам перенісся на сіно, бо в стайні було йому затепло і задушно.

Чисте повітря, ясне, засіяне зорями небо і легкий, західний вітер утихомирили його. Почав думати... Що воно таке, що від якогось часу в їх хаті пішло, як то кажуть, із Петрового дня? Давніше ані тих криків не бувало, ні сварок, ні проклонів, а тепер ложки страви не можна з'сти в спокою. Давніше, кожне робило, що до нього належало, і спокій голові. А тепер не знати, чим батькові додогодити. Від часу,

як пішли нещастя, з ним робиться щось погане. Ну, але хто йому винен? Хто казав починати процес із стриєм, хто велів злій людині підпалювати комору, хто казав гинути ялівці? Біда по деревах не лазить. а чоловік на те й розум має, щоб обганятися від неї. Всі ті втрати можна було якось відбити. От читальня хоче закласти крамницю. Тільки пристань до спілки та відступи для крамниці світлици, а був би гарний гріш. Або торгівля покладками. Ще торік хотів Михайло зайнятися нею. До міста ж недалеко. Але та-туньо не дадуть.

-- Нема часу, гандель то жидівська річ — і так усе.

Або з огнем. Скільки він наговорився, щоб за-асекуруватися. Адже є своє товариство „Дністер”. Та де там!

-- У нашім роді того не бувало. Як Бог схоче, то вогонь відверне. Не годиться... — і вже.

А прийшов огонь, та й дивись, якої наробив утрати. Добре, що хата не згоріла. І поле інакше ро-дило б, як би його трохи справити. Долинку треба осушити і засіяти травою, а далекий клин посипати мукою з костей, бо туди гною не завезе. І так із усім. А тато, замість того, ідяться, гризути нас і себе і па-рікають на лихі часи.

І йому нараз стало жаль свого тата. Він зрозу-мів, чому той батько так змінився, чому він нараз зробився такий нáпрасний і прикрай.

То так, коли в болото залізеш, або як пічне лід під тобою ламатися. Стань, подивися спокійно до-вкола, подумай, куди поставити ногу, щоб потрапити на сильний ґрунт — то вилізеш щасливо. Але коли ти застрашишся та почнеш наосліп бовтати ногами, то залізеш у таке, що хоч волами тягни.

— І що тут робити, як тут приступити до тата, як би їх успокоїти та переконати? — думав Михайло і з тими думками заснув.

* *

Короткі літні ночі. Навіть нема коли розпростувати втомленого тіла. Та зате спиш тоді кам'яним сном, і сон той має якусь незвичайну силу.

Як Михайло встав, то щойно світало. Глянув на небо — нічого. Лиш на заході якісь мряки, як би дими, і вітер звідтам потягає, гнилий і теплий, як із печі.

Обійшов Михайло товар і думає, чи йти до хати, чи ні. Ні, не піде. Пощо дратувати батька? Переконати його не переконає, лише шкода гнівити Бога.

Взяв сокиру й пішов до моста, що його громада чим скоріш направляла, бо туди мали їхати канони. Поки дійшов, сонце викотилося, велике й ясне, та від разу взяло так сильно припікати, як у само полуднє.

— Ой, біда! Буде дощ. Коби хоч татуньо не починали жати, бо шкода хліба, — думав Михайло, — та щоб Ганька не йшла, бо ще гірше з нею буде. Вигналося то таке, як конопля, та й хорує. Най їх Бог хоронить.

Цілий день не йшла йому робота. Думки не давали спокою, і на серці робилося так тяжко, як би на нього столітній дуб звалився.

Сполудня почали виступати хмари та закрили небо, як брудні і мокрі верети. Підвечір почали пускати з себе дощ. Що вітер повіє, то дощ слабне, але йде.

Наповнилася річка водою, виступили на дорозі калюжі, обмокли дерева, стріхи й люди. Ще до ночі далеко, а вже світа Божого не видно, такі всюди мряки й пари. Слота...

— Маєте, татуню, барометр на небі, — думав Михайло, вертаючись додому. Був утомлений і такий обмоклий, що аж пара з нього била. Хотів чим скоріше дістатися до теплого й сухого кута.

На своїй вулиці здібав молодшого брата. Біг у село.

— А ти куди?

— По оцет до корчми, Ганька вмирає.

Михайла як би хто ножем пшигнув. І жаль і злість нараз ухопили його серце, як у залізні кліщі.

— А що, не казав, не казав? — говорив, вступаючи в хату.

Ганька лежала на лаві, бліда, як смерть. Великі, сині очі дивилися жалібно в стелю. На устах була кров.

Мати клячала коло неї і, киваючи головою, приговорювала крізь слізози:

— Робітнице моя! Дівонько моя! Як же ти мене лишаєш? Казала я, не поспішай, казала я, спочинь собі, дитино, а ти все перлася вперед. Згубила тебе твоя скорість, доню!

А батько сидів із люлькою в зубах коло скрині і бурмотів до себе:

— Насілася лиха доля на мене, та й годі. Що крок, то вовк, що два, то біда. Ого! Пропав я, як пес на ярмарку!

Коли побачив сина, то втих і голову спустив над самою скриню.

А Михайло лиш глянув, що є, і пішов запрягти коні. Навіть ніхто не зінав, що він поїхав по лікаря до міста.

Тимчасом із Ганькою було дуже погано.

Навіть оцет, якого випила мало не цілу склянку, не поміг їй, а здавалося, ще гірше пошкодив. Стягала ногами і з болю так страшно кричала, що сусіди не годні були спати. Серце, та й серце!

— Нема що, чоловіче, — каже Яциха, — иди по Горпину!

За малу хвилину привів Яцко Горпину, червону, розхристану, п'яну.

— Все, кумонько, я лишила, а до вас прибігла, — говорила, цілуючи Яциху. — Ви в мене перші! Війтіху лишу, писариху лишу, а до вас прийду, бо дуже вас люблю! Але принесіть, мої милі, хоч пів кватирки, бо »най ся пріч каже«, так мене всередині ріже, що крий Боже!

Приніс Яцко пів кватирки, випила Горпина, закусила часником і цукром та взяла оглядати хору.

— Коло серця тебе, донечко, коле і в грудях, кажеш, спирає, і голова так, як би тріснути хотіла, — то врохи. Стрийна, дівочко, врекла тебе, бодай її всі дідьки наврікали, бодай вона долі не знала, відьма погана! Таку ладну дівчину зіпсувати, гей, гей, гей!... Нема, чуєте, нічого гіршого, як погані очі. Гірша в них єдь сидить, як у змії. Най нас Господь милосердний боронить та заступить від такої біди! — говорила, звертаючись до батьків. — Але налийте, прошу вас, іще капку, бо в горлі сухо стало. Розмовляти не годна.

Випила, закусила й дали оглядала.

— Те, що ви їй оцту дали, то добре. Оцет від усякої хороби помагає. Тепер ми їй вугля скинемо, і буде, як рукою відняв. З неділі піде ваша доночка в поле, а йно уважайте, бо то молоде, дурне і скоре, як молодий кінь.

Подала Яциха Горпині з мисника нову миску, налила з коночки води і нагорнула з печі червоного

вугілля. Горпина дмухала на воду, приговорювала до вугілля і над мискою на відлів махала. Потім жар засипала до миски.

Зашипіла вода, засичало вугілля, а Горпина казала, щоб так лихі очі шипіли, як будуть у смолі кипіти, та доповідала, щоб так та погана душа, що врохи на дівку навела, на сам спід пекла впала, як те вугілля на спід миски паде.

— На ліси, на бори, за десяті гори, в багно та трістя йди! — кричала, вимахуючи руками та бігаючи докола миски.

Від того вітер робився, гасив лампу та холодом віяв по обличчі Яцка і Яцихи.

— Гу-у! Як страшно! — і недужа з безнадійною розпокою дивилася на розхристану відьму та на її чари.

— А що? Не казала? А не казала я? Врохи. Ще й які! О! Дивіть, як вугля поспадало. О!...

Потім набрала з миски вугільної води, обмила недужій обличчя, руки, ноги і казала напитися з поганої, брудної долоні. Потім сама випила, але не воду, а горілку, оперла голову об стіну і захрапла на всю хату. Навіть крик недужої, що потрясав тихими стінами, не міг її збудити.

— Вставайте, кумо! — благала Яциха, стягаючи її з лави. — Ганька вмирає!

Горпина зірвалася і, як шалена, бігала по хаті. Зачіпала собою об піч, то об скриню, бо така була п'яна, що не могла вдержатися на ногах.

— Ножа, сорочки, хутше!

Подали їй ніж і здіймили з недужої сорочку.

Горпина стояла посеред хати з ножем у правій руці, з сорочкою в лівій і, хитаючись, як жид на

молитві, мляскала заслизненими губами і щось таке говорила, чого ніхто не міг зрозуміти, і чого, мабуть, сама не розуміла. Потім ніж пропустила через сорочку, зараз його підняла і з розмахом вбила в одвірок.

Потім упала на лаву, оперла голову об стіну і вдруге захропла: по хаті, як би хто канонами котив.

Недужа на хвилину втихла. Яцко лежав на скрині, а Яциха дивилася на п'яну Горпину, як жид в обличчя чудотворного рабіна.

Нараз недужа зірвалася і почала кричати, щоб її добили, бо не витримає.

Знов збудили Горпину, і вона знову бігала по хаті, як у гарячці, а потім казала класти до серця гарячі приклади.

Але й це не помагало, а як коло півночі приїхав лікар, то вже не було кого лікувати.

— Як можна, — говорив до батьків, — як можна хорій на серце давати оцет пиги, та ще хто знає, який, і класти гарячі приклади? Я казав би ту бабу до криміналу замкнути, ту піячку!

— Якби знати, — відповів Яцко, отак, щоб щось сказати, а в душі подумав собі: --- Так мало бути, та й кінець.

*

Це було в суботу, а в понеділок поховали Ганьку. Людей зійшлося багато, як звичайно, у слоту. Яцко приніс горілки, спекли хліба, зварили пирогів, і нарід гостював, як на празнику.

Коло полуудня винесли тіло з хати і поклали на віз. За возом ішла Яциха й голосила:

— На кого ж ти мене покидаєш, робітнице моя, помічнице моя? То я тобі весіллячко зготовила,

доню, з сирою землею, з темною могилою, з білою березою. Чому ти мені малою дитиною не вмерла, не було б такого великого жалю! Ой, ой, ой!

А доць падав, а вітер віяв, а дзвони на дзвіниці дзвонили.

Як минали церкву, то зашуміли старі, високі липи, потрясли гіллям зеленим і кинули кілька капель срібної роси на білу труну.

А як переходили попри поле, то кланялося Ганьці колосисте збіжжя, як добрій робітниці.

Заскрипіли цвінтарні ворота, і дружби повели молоду не до престолу, а до гробу.

Нараз виглянуло сонце, освітило цвінтарні берези, обсушило людей і кілька ясних променів кинуло до чорного гробу, щоб Ганьці не було так дуже-дуже темно.

Люди ходили поміж могилками та перечилися, де хто лежить, а діти лазили по вишнях, шукали на окопі суниць, або гойдали спорохнявілыми хрестами. Батьки гонили їх до хат.

Як люди верталися до села, то говорили, що покійниця вмерла від уроків, проклинали погані очі та шептали одні одним до вуха, що Яцкові не ведеться, що йому хтось таке натворив.

Явдоху потішали газдині, що її донька піде просто до неба, а Яцка жалували газди, що під самі жнива втратив одну пару робучих рук.

Яциха йшла червона від сліз та підpirала голову рукою, як би її втримати не годна, а Яцко хитався, як дід.

Усі казали, що він останніми часами якось дуже постарівся.

На другий день, хто лиш устав, біг до вікна дивитися, чи буде погода.

Але дέ там! Розкисло, як у пізню осінь, як після Покрови.

На дорозі болото, на долинах вода, на лісах дими. Роби, що хоч! Навіть воробці почали журитися. Зліталися стадами до села, голодні і змоклі, обсідали плоти та цвірінькали.

А підвечір стада чорних ворон перелітали над селом з гамором та криками.

Яцко ходив хмарний, як те слотливе небо, до нікого не обзвавався, лиш зітхав та бурмотів під носом:

— Пропала моя праця, пропав і я...

Але в четвер показалося сонце. Боже! Як нараз повеселіло на світі, як зеленіла трава і листя, як усе росло та достигало на очах!

Шішов Яцко перекладати коши.

Зняв одну шапку, глянув, та лише покивав головою. Стебло зелене, як рута, пахне квіттям і розчинною, а така від нього гарячка б'є, що аж у носі крутить.

Сів Яцко та думає:

— Правду казав Михайло. Видно, що ті книжки та й ті науки все-таки щось ніби знають. Треба було послухати сина...

Думає, коли чує: хтось іде.

Лікісь сторонські жінки.

Дай, Боже, щасливо!

— Дай, Боже, й вам!

— А куди то дорога до Кривого?

— До Кривого? — повторяє Яцко і розглядається докола так, як би згубив ту дорогу. — Йдіть просто, а потім коло панотцевої нивки гайта і знов просто аж до моста, а з моста скрутите наліво аж до Мартинової верби, а там уже вам люди покажуть.

Жінки подякували та й пустилися йти, як би вони справді знали, котра то панютцева нивка і котра Мартинова верба. Але Яцко спинив їх:

— А вам до Кривого чого?

— Ідемо до того хлопця, що, може, чули ви, людей лікує і всяку всячину знає.

— То там є такий хлопець? А я про нього й не чув.

— Та же є. Від нас якосьту возили жінку, що має чорну хоробу, і поміг. Або знов одному багачеві діти не хотіли ховатися, та й також поміг. На все, кажуть, поможет.

— А вам до того хлопця яке діло? — спитав Яцко.

Жінка засоромилася, а друга відповіла за неї:

— Багато говорити, а мало слухати.

— Ага! — притакнув Яцко, ніби вдоволений відповіддю, але з очей видно йому було, що хотів щось більше довідатися про того незвичайного хлопця.

— То, кажете, — почав знову — що він усе знає? А, може, він удає та людей дурить?

— Не кажіть того! — почали обидві жінки нараз. — Гріх казати. Таких як він, то йно десять на цілім світі, який світ великий! Навіть найстарші люди кажуть, що такого ще не виділи. То, кажуть, Господь милосердний змиливався над грішними людьми та післав його, щоб нам радив: „Най”, — каже Пан Біг, — „бідний народ не марнується, най з голоду не гине і за море не втікає”. А пани як провідали, що й куди, та й зараз жандарів післали, щоб приставити такого й такого хлопця до суду. Ну, нічого. Приходить він до суду, а пани зараз до нього:

„То ти”, — кажуть, — „хлопче, ніби все знаєш?”

„Усе, як усе, бо тільки Пан Біг є всевідучий, але знаю багато такого, чого інші не знають.”

„Ну, що ж таке?”

„А щобудь. От, возьмім на те, скільки у вас грошей у кишенні”.

„Ну, скільки, скільки” — зацікавилися пани.

— А він тільки на небо глянув, тільки подумав та й каже:

„Два срібні, ще й дві шестки, і чотири нові.”

— Пан до кишенні, перечислив та й тільки рукою дав знак, щоб його пустили на волю. І з того часу вже його не займають. Бояться!

— Велика божа сила і велике його милосердя над нами грішними! — сказав на те, зітхаючи, Яцко.

— Ну, але якже з ним зробилося, що він такий мудрий вдався? Чи так йому відроду?

— Де ж там! Дитиною, кажуть, був він хирлявий, слабосилій та нагулькуватий. Де які хороби є, чіпалися його.

— То так нечистий хотів його збавити, — втрутлив Яцко.

— Цілими днями — оповідала жінка, — лежить, бувало, як узимі — то на припічку, а як уліті, — то в борозні, в городі, та й дивиться на небо. А небо синє, покрите білими хмарками. Раз якось у саме півднє каже він до своєї матері, а його мати бідна вдовиця: „Я вже все знаю, мамуню”. І від того часу знає... Ну, але нам пора! Забалакалися ми з вами, а дорога далека! Бувайте здорові!

— Ідіть здорові! — відповів Яцко. — Та най вам Бог допоможе, щоб ви дізналися, чого вам треба!

— Дай Боже! Дай Боже й вам! — відповіли жінки, спускаючись із межі на доріжку. За хвилину

зникли між буйними нивами, і тільки їх червоні хустки з білими очіпками хиталися по хвилях колосся, як два блудні вогники на болоті. А потім згасли...

Довго дивився Яцко за ними, так довго, аж у голові дозріла нова гадка:

— Коли другим помагає, то й мені поможет! — казав, вертаючись додому.

*

На другий день пішов.

Лишив жито, лишив іншу роботу, що за слоти призбиралася, і потяг до Кривого. Вийшов раненько, а перед полуднем був на місці.

Знайомі жінки виходили саме з подвір'я, як він входив.

- А що?
- Та нічого.
- Порадив?
- Чому ж би ні! .

І розійшлися.

Чекав Яцко яку годину, заки на нього прийшла черга. А як його до хати кликали, то ноги під ним трясилися, як у пропасниці: „Чи порадить?”

Хлопець насамперед говорив із ним досить довго про всякі речі, а потім нараз узяв Яцкові кашати, що йому, себто Яцкові, не ведеться, і що він, Яцко, має дуже велику журбу на серці.

Яцко лиш головою хитав.

А потім хлопчина виліз на лаву і дістав із-за образа свяченого лози. Яцко спершу настрашився, бо гадав, що він хоче його бити, але хлопець натяг із тої лози трісок, зібрав їх у жменю, затулив і потряс, як діти горішками в забаві. Потім приступив до печі і висипав патички на притічок.

— Вашу хату, — казав, вдивляючись у розсипані патички, як у книжку, — вашу хату так майстри заложили. Треба її на друге місце пересунути, розумієте?

— Та ніби розумію, але то великий клопіт.

— Клопіт ваша річ, а моя річ сказати, що знаю. Коли хочете, щоб вам знов на добре повернулося, то пересуньте хату лівим вуглом на північ аж до тої вишеньки, що на краю садка... Це моє слово.

Потім хлопець зібрав патички докупи і кинув у вогонь. Патички зайнлялися, спалахнули і щезли в одній хвилині.

Яцко вернувся додому.

Як пересунути, то пересунути, нема що!

Треба так якось робити, щоб син не бачив, бо буде спиняти. Треба таки нині піти по сусідах і просити їх на завтра рано, так по обіді, як сонце в хлопа підіде на небі.

Заки Михайло вернеться з роботи, хата буде рушена, а тоді й він сам мусить помагати. Та й уже.

Як погадав, так і зробив.

*

Михайло, як звичайно, зараз по обіді пішов до роботи, все таки до того моста, що його для війська направляли.

І нині, як тиждень тому, було йому на серці так тяжко, якби його столітній дуб придавив.

І нині, обробляючи сокирою колоди, думав собі, якби то зарадити лихові. І нині, зітхаючи, шептає:

— Най їх Бог стереже.

Ше до полуночі була з година часу, або й більше, як прибіг його молодший брат, Гриньо.

— Кидай усе, та бігай додому!

— А що там знов?

Татчіво хату сунуть.

— Чи ти здурів, чи тобі що сталося?

— Не здурів, а правда. Скликали людей і сунуть: бігай!

Михайло уткнув барду за ремінь і пустився в село. Спершу йшов, а відтак біг, як кінь.

Від церкви видно було їх обістя, як на долоні. Глянув... народу — повне подвір'я, а такий крик, якби горіло.

Одні зносять до комори одіж, посуд, тощо. другі тащаць останки печі з хати, інші підкопали підвалини та сунуть під них грубезні круглі колоди, як вали.

— Подай! Бігай! Бери! Тримай! — лунає по цілім селі. Біготня та метушня, як у муравліску. Одні других потручують, одні других не розуміють, як звичайно, коли хто дуже поспішає.

Михайло лише за голову вхопився.

— Боже! Що вони роблять? Подуріли! — і пустився бігти не дорогою, а городами навпростець. куди ближче.

— Коби скоріше, коби як спинити, бо хата стара, не витримає! — думав, перебігаючи борозди та перескаючи плоти, як пес.

Ще один сад і два городи, а там уже своя вулиця — і Михайло біжить іще скоріше.

— Бери шнур! Підпирай стіну! Довбня де? — ляшить йому у вухах.

— Спиніться, люди! Чекайте мене! — кричить Михайло з сусідського подвір'я.

Та ніхто його не чує, ніхто й не слухає.

— Підважуй хату колами! Тягни шнур! Ану, гей!

І кільканадцять пар рук підносить підвалини з того місця, де вони перележали кільканадцять літ, а рівночасно кільканадцять дужих хлопських плечей

підпирає бічну стіну, щоб її пхнути вперед. Інші пильнують валів, втрягаються у грубезні воловоди, як у шлей.

— Голови розвалю! — кричить несамовито Михайло. — Лишіть! — але в ту мить спотикається на перелазі й паде.

— Гейже враз! Раз, два, три! — наказує Яцко.

Натягаються людські жили, тріщать грубезні пинури, моцуються спорохнявілі бальки.

Стріха починає колисатися, хата хитається, якби розмахувалася до великого скоку — і нараз із пекельним ломотом і гуком паде, як дуб, строцений від грому.

Тріск, грюхіт, порох. А потім тихо.

Нарід розскакується на всі боки і здалека приглядається порозкидуваній величезній купі дерева, соломи і глини.

Свят! Свят! Свят!

— А де ж Яцко? Де подівся кум Яцко? — відзначається котрийсь із сусідів.

— Де мій чоловік? — кличе несамовито Яциха.

Ви вбили моого чоловіка!

Хлопи кидаються до звалища і за годину добувають розчавлене тіло Яцка.

ДОЧЕКАВСЯ

Сонце заглянуло до вікон, як Микола Миколишин збудився. Хотів зриватися та бігти на подвір'я, бо заспав, але пригадав собі, що він від кількох неділь хорий, що Бог святий знає, як з ним буде, і що господарством не має чого журистися.

Най ним журяється діти.

Зітхнув і спустив повіки.

Опали тяжкі та непорушні, як віконниці підвечір.

— Втомилися, хочуть відпочинку. Заждіть, будемо спочивати, аж нам навкучиться.

Нараз, добуваючи з грудей якогось молодецького голосу, крикнув на цілу хату:

— Маріє!

До світлиці вбігла його невістка, жінка найстаршого сина.

— Чого вам, тату? — спитала тривожно, протираючи невиспаним очі.

— Вийми нову одіж із скрині, а Петрові скажи, най ладить залізний віз. А йно хай мені вистелить високо, на самій середині, щоб не тряслось.

Марія подивилася на тестя, як би хотіла спитати, нащо такому хорому воза, але питати не сміла, бо з того часу, як лиши переступила поріг Миколишина, звикла, що батька слухають усі без розбору.

Не гаючись, добула зі скрині щонайтонішу сорочку, зняла з жердки новий кожух, выбрала гарний

нояє та побігла до чоловіка, що порався коло коней у стайні.

— Петре! Тато кавали ладити віз на залізних осях та вистелити високо, щоб не тряслло. Не знати, чуєши, нашо ім нині воза?

— Лишися коло коней, поки зерно з'їдять, а я піду спитати.

Як увійшов до світлиці, батько вже сидів, постогнуючи, на постелі та заціпав чисту сорочку.

— Поможи мені, сину, застіжку застягнути, бо мене теж руки не слухають.

Син поміг батькові прибратися і подав води.

— Ви казали ладити віз?

Казав.

- Куди?

На вибори.

А як же вам, такому хорому, теленатися тільки світи?

Як?... Так, як видиш. Щоб я мав рачки лізти, щоб ви мене на вереті несли, а я голосувати мушу. Я на ці вибори тридцять літ чекав — розумієш?

Говорив тяжко і за кожним словом клекотіло йому в грудях, як під землею.

Я рад, що діждав тої хвилини і він мене питає, як ви, татую, поїдете? Ладь віз, не говори багато. А поклич Дмитра та Семена, бо й вони тепер мають голос: поїдемо разом. І не гайся мені, бо на дев'яту заповідь початок, а Миколишин усе йшов перший, де про народну справу ходило. Який був зранку, таким хай ліниться і доостанку. Йди!

Не минуло й пів години, як заскрипіла висока брама, загавкали пси, немов допрошуючись, щоб і їх з собою забрати, заторохтили колеса, і від Миколи-

шиних, на невеличкім містку, виїхав у вулицю новий, на залізних осях віз, з високим полукишком і з мере- жаною крижівницею.

Посередині, на добре вимощенім сидженні, при- критім килимком, що його виткала невістка, сидів Ми- кола Миколишин у новім білім кожусі, в високій сму- шевій шапці, більше до спомину колишнього Миколи, як до живого чоловіка подібний.

Коло нього сидів найстарший син Петро і під- держував батька, як сильний дубовий стовп піддержує спорожнявілу будівлю. Два молодші іхали напереді. Кіньми позганяв найстарший унук, десятилітній хлоп- чина, що за жадні проші не був би лишився дома, не бачивши першій раз у житті виборів.

Іхали звільна, щоб не тряслось хорого батька. По дорозі стрічали людей, що йшли в тім самім напрямі, святково прибрані, як на який відпуст. Здоровили одні других, а молодші господарі з пошаною знімали шапку перед Миколишином, котрому завдячували немало.

Довгі роки воював зі старими порядками в селі та в повіті, з війтом, марнотратником громадського гроша, з радою, що йшла за війтом, як теля за мотузком, і з усіма темними силами, що хотіли нарід спинити в поступі та просвіті. Натертівся за це не- мало, але не втнувся і не поступив ані на крок. Стояв, як той самотній дуб на пустім узбіччі, котре дощі і зливи в яри риють, марнуючи природжену силу землі. Та хоч громи довкола б'ють, хоч буря скаже- ніє, аж по роках, дивись, у тіні його галузі підростуть нові дубки, і заліситься, зазеленіє узбіччя, даючи за- хист і квітам, і пташкам, а людям віщуючи хосен.

Так виросло на очах Миколи Миколишина молоде покоління, перебудовуючи до неспізнання, темне ко- лись і бідне, тепер освічене та засібне село.

Остання його праця — це віче за новим виборчим правом. Хоч старий та немічний, обїхав усі села довкола та зібрав на схід десять тисяч людей, десять тисяч свідомих голов, що домагалися широкого громадянського права. Зате до села прислали військо. Дві неділі вгнаняли по спокійних вулицях румунські драгуни, страхуючи дітей, а ще гірше жінок, що не були безпечні перебігти з подвір'я на подвір'я.

Дві неділі серед нічної тиші лунали над спокійним селом військові сурми, як над воєнним табором, а скільки прокльонів упало, а скільки всякого іншого гріха!

Забрали військо, і село вернулося до давнього життя. Прийшла весна, зазеленіли поля, забіліли сади, зацвіли нові надії. І ось тепер він іде голосувати першим загальним, безпосереднім, тайним, хоч не рівним ще голосуванням — іде з радістю, що й він прикладав до нього своєї руки...

Сонце підбирається вгору і не пече, а злегка пригриває. Правда, хмари раз-у-раз набігають на нього, щоб закрити його ясне проміння, але вітер, що віє від сходу, розганяє їх на всі сторони світа, він вимете небо, як хазяйка світлицю на свято.

— Буде погода, діти, — каже старий. — Буде весна.

— Дав би Бог, — відповідають сини, — люди ще робіт не покінчили.

— Зіпріться, тату, на мене, — просить найстарший син, — бо вам іхати тяжко.

— Не бійся, поїду, ще й вернуся, — відповідає батько, хоч чує, що син добре каже. Вже в нім сили нема, тільки якась сильна постанова іхати й доїхати.

Ідуть полями, засіяними озимим збіжжям та зеленою яриною. Вузькі мужицькі ниви вилискуються

до сонця, як полотна, що їх газдині білять. Між ними квітки цікаво визирають, над ними літають птахи, на межі дрімає старий хрест.

— Під цим хрестом двірські гайдуки вбили моого батька, а вашого діда, — каже старий, знімаючи шапку. — Вас, діти, хіба власні хиби та власні гріхи битимуть. Не забувайте того, що вам кажу. А там, трохи дальше, під межею привела мене мати на світ і в подолку принесла додому. Тверді були часи, бодай ніколи не верталися.

Говорив би був неодне, але не міг. За кожним словом чув у грудях біль, як би ті слова були зі сталі. Замовк і тільки очима водив довкола. Хотів тих піль, тих нив, тих лісів набрати якнайбільше у свої очі, щоб з ними йти туди, де їх може не буде... З ниви на ниву літали його полинялі зінниці, немов прощалися з кожною скибою, з кожною грудкою землі... Далеко перед ними, під лісом — ніби табор: то виборці з далекого села, що надосвітках вийшли, щоб голосування не спізнати, під лісом спочивають. Порівнялися, поздоровкалися, йдуть рядом. Хоч потомлені, хоч знають, що втратили робітну днину, йдуть радо, з піднесеним чолом. Молодші затягають пісню. Деякі жартують.

І старому Миколі Миколишинові робиться жаль. що він не може злізти поміж них і йти рядом — іти цілі роки, гень до крашої, лішшої долі.

Перед громадським урядом, де мало відбутися голосування, стояли жандарі. Але нарід так як би їх не бачив і тільки діти з цікавости притглядалися з-пода воріт до нових шоломів та ясної зброї.

Віз спинився на вулиці, і сини взялися зсаджувати батька на землю.

— Лишіть, я сам, — казав Миколишин, соромлячись перед чужими людьми своєї немочі, але інакше не міг. Сперся на молоді здорові плечі синів, і ті більше несли його, як провадили до уряду.

— Розступіться, люди! — загуло в громаді, — бачите, слабого ведуть. Слабий чоловік приїхав, щоб голос віддати.

— Ви, Миколо, безпечно могли дома сидіти. Наступ, дивіть, якого народу зійшлося. Буде голосів досить.

— Досить, чи не досить, того ніхто не може знати, а мені в гробі спокою не було б, якби я не зробив того, що до мене належить, — відповів Миколишин, переступаючи поріг.

*

— А тепер поспішайте, — казав, сідаючи знов на віз, — поспішайте, щоб живого додому привезли...

Внук затяг коні, і віз покотився з горбка. Коли переїздили коло свого поля, Миколишин підніс тяжкі повіки і витягнув руки, якби їм посилаєв своє благословення.

.

АВАНС

Було це якось навесну, так коло Юрія.

На торгах, по галицьких містечках попит за рогатою худобою збільшився. Свинина підскочила вгору, ковбаса подорожіла кілька крейцарів на лікті.

По селах волочилися всякі панки і вихвалювали го вголос, то стиха ясновельможного графа.

Війти і заступники раз-у-раз діставали поклики до староства, де відбувалися якісь тайні наради.

Над Галичиною висіла та грізна хвилина, що приходить раз на шість років і потрясає її анемічним організмом.

Комісар староства, пан Коробкевич, не любив такого потрясаючого моменту.

Давніше він дожидає його дуже нетерпеливо, сподіваючись, що він і ним потрясе, і перенесе його на яку вищу посаду, але відколи у сподіваннях своїх прикро завівся, перестав ждати, і ще більше — почав цього менту боятись. Спустивши голову додолу, йшов звільна та розганяв паличкою юрби цейсатих жидиків, що лізли йому під ноги, відбуваючи по дерев'яних тротуарах повітової столиці всякі стратегічні маневри. Прийшовши додому, скинув капелюх, повісив його на осібнім кілку, поставив паличку в кут біля печі, а сам кинувся цілою вагою тіла на чорну циратову канапу, так що аж пружини затріщали.

Глибоке а-а-а! добулося з-під серця і полинуло в пекарню.

Звідти відчинилися двері, і низонька, а об'ємиста статі пані Коробкевичевої явилаася на порозі:

— Чи давати обід? — поспітала тоненько.

— Як твоя воля, — відповів Коробкевич.

За хвилину приїхала з пекарні велика ваза, з котрої пара бухала, як з льокомотиви. Пані Коробкевичева спорою вареною розливала страву по тарілках, а пан Коробкевич, широко рознявши ніздря, ловив запашну пару.

Потім пані Коробкевичева вийшла до сіней і кликнула з порога:

— Обід на столі, гей до обіду!

На той заклик з усіх сторін виринали невеличкі постаті дитячі і, мов курята на голос квочки, збігалися до хати.

Коло стола вчинився заколот.

Діти не могли усадовитися на місцях.

Семилітній Тадзьо розпочав з п'ятилітньою Андзюю справжню війну за крісло. Тадзьо казав, що він старший, Андзя, що раніш крісло заняла; Тадзьо сіпнув за поруччя, Андзя перевернулася, набиваючи собі синяк на чолі. За той час Мецьо з Ядвінею воювали за ложку. Боротьба покінчилася так, що Мецьо вилив Ядвіні юшку, а Ядвіня Меця потягнула ложкою по голові.

Батько не міг довше стерпіти такої сваволі, він з докором сказав:

— Ах діти, діти, ложки страви батькові не дасте взяти до губи, — і пішов до другої кімнати.

За хвилину двері від пекарні вдруге відчинилися, і на порозі з'явилася пані Коробкевичева.

Одним поглядом грізного ока привернула лад і попросила мужа сідати, бо юшка вистигне до останка.

Почався обід.

Коробкевич ів мовчки. Жінка не могла втягнути його до розмови.

— Знаєш, — казала, — була в мене нині рано пані Вонсовська. Поняття не маєш, яка це погана жінка. Що вона на свого мужа виговорювала! Прошу я тебе, — на с v o g o мужа!

Коробкевич мовчав.

— Нині в панства меценасів прошена гербатка. Будуть Мамацькі, Галайські, Обтульські, сама смектанка, до котрої, розуміється, пані меценасова не була ласкава нас зачислити! Де ж, така честь з такими парсунами! Але недочекання її! Хіба б мені мову умкнуло, хіба б мене, ну — та ж я свого ніколи не дарую. Таке пониження, такий афонт...

Коробкевич мовчав.

Це його мовчання довело її докраю: „Чекай, я тобі губу доконечне відкрию”.

— Вандзі черевики подерлись, — сказала різко, сухо і з докором, немов він цьому винен.

Коробкевич мовчав.

— Хуне приходив по гроші за м'ясо. Віддає доньку, не може довше ждати.

Коробкевич заєдно мовчав.

Жінка не вдержала.

— Щó тобі нині, заціпило, чи що? Не чуєш, що до тебе говорю?

Але спам'яталась, що діти при столі і вкусилася за язик.

— Ану, діти, в город! — і відчинила двері.

Діти кинулися кінччили спір за крісло і за ложку. Коробкевичева вернулася на своє місце. Вона вже була недобра. То сукню погравляла, то тарелями сувала.

Бачив це чоловік і заздалегідь хотів зарадити лихові, та не знає, як до неї приступити. Пригадав собі, що не дякував за обід. Поцілував її в руку і сказав:

— Дякую за обід. Юшка була знаменита, печеня круха, саме на мої зуби.

Але власне ці його слова були безпосередньою причиною катастрофи.

— „Печена дуже добра, юшка знаменита”, — тільки ти і вмієш. Певно, що ж з кухаркою більше говорити? Печена, юшка та й кінець... О, знаю я вас! Кожний перед людьми стає апостолом жіночої освіти, загального образування, а дома поводиться з жінкою, як з кухаркою.

— Але дозволь же, — хотів перебити чоловік.

— Ні, не дозволю, не дозволю, — кричала притунаючи жінка. — Я це давно хотіла тобі сказати! Ірошу не заговорювати! Як кухарку мене трактуєш!... Але досить того: Не на те я шість видлових кінчил, і па фортеціяні вчилася, і по-французьки говорила, щоб тобі крухі печені виварювати. Віднині я до кухні не дивлюсь!

— Але ж...

— Жадного але ж! Так кажу, і так буде!

— Та добре, добре, я зовсім не перечу, — говорив чоловік, несміло добиваючись до голосу; — але скажи мені, моя душенько, чого ти нині така недобра? Я зовсім не бачу причини.

— Ха ха, ха! Він зовсім не бачить причини — ха, ха, ха! Ну, то я не знаю, чи ти глухий, чи сліпий, чи обоє разом. Я до нього цілій обід говорю, промовляю, заходжу, забігаю, як до чоловіка, а він мовчить, як стовп. Ой, не такої тобі треба, як я, не такої доброй та лагідної. Вонсовської би тобі! Вона б тобі

голову змила. Боже мій, чи на таке добро ховали мене мої батьки, пестили, розпадались...

Коробкевич зміркував по тих словах, що воно не до доброго йде, тому почав якмога лагідно:

— Але ж, душенько моя, прости, не гнівайся, я все чув, я тобі, як хочеш, кожне словечко повторю, а не відповідаю, бо втомлений, зневолений, стурбований, а врешті діти...

— Діти, діти! Ти мені все дітьми штуркаєш. Виховуй сам, коли я не змію.

— Борони Боже! Я тобі дітьми зовсім не докоряю. От хотів сказати, що пустували, та й кінець. Але послухай, — це куди важніше.

— Ну, що таке, кажи!

— Великий клопіт. Коли тепер зовсім не вилисію, то буде гаразд... Вибори!

— Ви-бо-ри?

— Ага, вибори. Чи, власне, правибори. Завтра посилають мене в перший огонь. Шіп — москаль, учитель — радикал, дяк — агітатор, мужики — розбішаки, що я там вдію, що я там вдію? Дур голови береться...

Пан Коробкевич понурив голову додолу і немов перечислював дошки у долівці, чи є усі.

— Владзю, Владзю, — почала жінка проповідним тоном, покивуючи значуче головою. — І так говорить чоловік жінці, батько дітям! Хіба ж ти Бога в серці не маєш? Дуріти! Чого? Інші тішаться, що прийшла нагода пописатися, дослужитись, а він — дуріти хоче. Владзю! — казала, зміняючи голос з наказу у просьбу. — Послухай, що я тобі скажу. Послухаєш?...

Владзеві серце зм'якло, як з воску.

— Боже мій! Дуже то я тебе не слухав? Дуже?

— Слухав, слухав, так і тепер послухай. Прошу я тебе. Вважай на себе. Подивися до дзеркала. Який ти став? Волосся — як порохом, припало. На обличчі зморщики, плечі в каблук зігнулися. Старість. І чого ж ти дослужився, мій Владзю? Чого? Комісарем був, як ішла за тебе, комісарем чепиш донині. Твої товариши вже давно радники, директори, гофрати, а ти — комісар. Чи думаєш, що мені мило дивитися, як одна з другою носа дере понад мене і ледве головою зволить мені кивнути? О, ти не знаєш, що діється тоді зі мною. Які я муки переходжу! Таке пониження, такий сором! Чи сподівалися мої батьки кохані!

Хвилину відпочила, змінила тон і темпо і говорила далі:

— А діти що? Росте це, як на дріжджах, і черевик більший, і суконочка довша, і все це коштує. І рукавичку купи, і капелюшок спровадь, а платня все одна та й одна. Щó то қазати! Течя вже таки исдитина. І на таңці годилося б, і на фортепіяні треба б учити, а скажи нам зáщо? За ті довги?... Ну, бачиш, що я тебе не їм, не мучу, а лише правду ставлю перед очі, бо ви, чоловіки, якісь короткозорі, чи щось таке, не знаєте „як речі стоять”... І вдарся тепер у груди і скажи: „я тому винен”. Ну, скажи Владзю!... Я знаю, що воно немило слухати, але немило також і говорити, а все ж таки я говорю, бо виджу, що треба. „Гризімся” разом, потурбуймося і, може, що з того й буде. У мене сумління чисте. Я працюю, я затовкаюся, я діти проваджу, виховую, що ж я більше можу?

— Отже я? — перебив Коробкевич, — я всьому винен?

— Тільки без гніву! Прошу тебе, без гніву! Таки, — що ти. Послухай. Ні, дозволь, дозволь мені, та послухай... Тобі все в голові „тере-ферес”. Якась політика, якийсь патріотизм, і таке інше, Бог зна що.

Ти повинен знати, що в тебе є жінка, є діти, і на тім конець. То перший обов'язок чоловіка, перший його патріотизм. Скільки разів я просила тебе, лиши ті книжки, ті „руські” газети. Маєш „Народну”, і досить з тебе. Мій Боже, та ж ти не Бісмарк. Або з тими попами. Чи тобі нема кращого товариства, зі своєї сфери, урядничої? Десь празники, десь якісь поради. Бог знає що, і, — розуміється, мусів підкопати собі довір'я влади. Цілком ясне, годі їздити на двох стільнях.

— Але ж, прошу я тебе, забуваєш одне, що я сам попович. Я виріс поміж ними, зросся своїми думками, поглядами, споминами. Годі все те, що приросло до серця, за одним замахом, як ножем, перетяти. Не дивуйся ж, що мене до них тягне, що я рад з ними жити.

— Коли хотів ти з ними жити, то не було женитися зі мною. Розумієш!...

Спантеліку збитий, пан Коробкевич замовк. а жінка говорила дальше.

— Тепер остання пора все це направити, остання пора. Ти повинен собі сказати: тепер, або ніколи, і руками та ногами взятися до роботи. Вибори — це остання дошка спасення, для тебе і для нас. Коли ж, як не при виборах, ти зможеш поправити свою отінню? Забудь про якийсь там патріотизм, вір мені, „Руси” ти не відбудуєш, а мене з дітьми з торбами пустиш... Роби тепер, як сам гадаєш, я тобі ані словечка більше не скажу. Але коли в тебе є хоч крихітка, вже не кажу любови, але прив'язання до мене, коли хоч дрібку любиш свої власні діти, то послухай мене, і буде добре.

Пані Коробкевичева скінчила і аж відсапнула. Глянула на чоловіка і хотіла вчитати з його обличчя, що він гадає. Але це не було легко. По цім обличчі

просувалися всякі гадки, всякі почування і враження малювалися на його полинялих очах.

Попівський син, людина з природи добра, але м'ягка, влюбився кілька літ по скінченні прав у свою теперішню жінку. На її бажання вступив до староства, на її бажання похристив діти на-латинське, на її бажання святкував латинські свята і говорив по-польськи.

Коли і як все це сталося, він не зіграв, — так зручно, так ніжно вміла вона все це повести і зробити по своїй волі. Нарешті нічого дивного. Сталося так, як діється мало що не по всіх домах, де чоловік українець, а жінка полька. Та все ж лучалися хвилини, коли в серці пана Коробкевича будилися українські почування, коли в його жилах відзвивалася українська кров. Лучалися такі хвилини часом при комісії, часом у касині при розмові, або коли хтобудь надто боліче вразив його народну гордість. Через те Коробкевич став неблагонадійним і замкнув перед собою аванс.

Довгі роки був комісарем, а старостою стати — ані руши. А тут діти росли, видатки більшали, біда заглядала дверми і вікнами.

— Так, твоя правда, — сказав, збудивши з задуми.

Вдоволена жінка всеміхнулася і поцілувала його в лисе чоло.

— Ой ти, ти, мій старенький, мій добрий, мій послушний, мій мудрий, — говорила, примилюючись до нього.

А він рад, що минула родинна буря, цілував її нухку, рум'яну руку.

Тимчасом вибила четверта.

Коробкевич встав, узяв капелюх і паличку і пішов до бура.

На другий день раненько дорогою з міста Б. до села С. їхав жидівський візок. На візку, крім погонича-жіда, сидів пан комісан Коробкевич, а коло нього тулився писар Іларіон Кухта, перший в повіті „чахер”, відомий під ім’ям Гілярка.

Коробкевич мав урядову шапку, писар — звіток паперів. Ранок був гарний. Сонце збудилося рано і пекло не на жарти. Жидівська конина бігла від напasti, візок тряс немилосердно. Коробкевич хотів по дорозі обдумати плян нинішньої „виправи”, але де там! Що з’явиться яка щаслива гадка в його голові, то візок підскочить, телепне і так напрасно стрясе паном Коробкевичем, що і щасливу гадку вигрясс з нього. Аж ось біля одної криниці візок спинися. Мошко зліз, розховстав конину і став її поїти. Зачер одну путню — випила, зачер другу — випила, з третьої мало що лишила. Потім стрепенулася, зівнула кілька разів і оглянулася на візок. Мошко зrozумів її задушевне бажання, відіп’яв в’язку сіна, що телепалася ззаду за візком, вкинув її в баламут і баламут притяг до дишля.

— Іж!

Конина йла. За той час Коробкевич думав.

„Приїду в село і зайду до попа. Він хоч „москаль” та чоловік добрий і гостинний. Запросить на друге снідання, а потім і на обід. Сядемо їсти, а Гілярко тимчасом скочить у село. У нього губа — як гамбурзька шкіра, покладатися можна. Підійде війта, скличуть кількох жидіків, кількох сурдуговців і двірських посіпаків та переведуть вибори. Виберуть війта, жида, що за гроші і рідну маму продасть, та хруні Микиту Лизуна. Спишуть протокол, війт дасть печатку, приб’ють, і скінчена справа. А ми тимчасом їмо курку та попиваємо вино. Попоївши, хочемо йти на

вибори. Аж тут дають знати, що вже по всім. Правибори переведені, протокол списаний. Гілярко з актами вже десь недалеко міста. Піп дере на голові волосся, деякі хлопи-бунтівники кричать і відірежуться, я сідаю на віз і бувайте здорові! Приїжджую, оповідаю шефові, шеф хвалить, всі гратують немину-чого авансу..."

— Віо-о! — крикнув Мошко і рушив з місця. На щастя, пан Коробкевич скінчив свій плян і не потребував жахатися немилосердного трясения. Конина набрала на попасі сил і бігла удвоєскорше, візок тряс удвоєвище і сильніше. Писар кілька разів малоющо не злетів з драбини, комісара взяло під грудьми давити: він направду зітхав до попівського обіду. А тут і сонце доходить до полудня і пече так, як то воно вміє: пекти в гарячу червневу днину, і порох підіймається хмарами і вдирається до очей, до уст, до носа. На щастя, до села недалеко: ще лише два дерев'яні містки, один муріваний, одна корчма і два придорожні хрести. Гілярко помагає Мошкові погукувати па незрівняну конину, Мошко обертає батіг тоншим кінцем, конина добирає останніх сил, підскакує, підкидає задніми ногами, сусами підплигує, немов давні часи нагадує, і вкінці візок з Мошком, писарем Гілярком і комісарем Коробкевичем в'їздить у село.

Подільське велике село. Обістя порозкидувані, садів нема. Серединою села простелилася широка дорога з бездонними калюжами болота, що ніколи не висихає. По обох боках дороги високі окопи. На них замість илотів, росте базиник, гліг і всякі колючки. Де-не-де понад пізькі стріхи підіймаються в небо довгі чиї криничних журавлів.

В селі тихо. На вулиці людей не видко. Лише діти бавляться в порохах, і піють кури,

Коробкевича вразила та тиша. Що таке? Та ж сьогодні не свято. А тут і дзвін відзывається на дзвінниці.

Коробкевич каже заїздити до „ксондза”.

Заїздять. Попівство недалеко від церкви. В садку стойть дім, а там обістя і будинки. Візок стає перед самими дверми. Гілярко вискочив перший, Мошко розглядається по обісті, чи нема де наверху сіна; копина, мабуть, тої самої гадки.

Комісар жде, щоб хто вийшов із хати.

Виходить дівчина.

— Єгомость дома?

— Ні, нема.

— А де ж?

— Пішли до церкви.

— А що ж там у церкві?

— Відправа.

— Яка?

— Або я знаю.

Комісар злазить з воза і скидає порохівник. Мошко завертає на обістя, і по хвилині видно, як щільно набиває візок попівським сіном. Гілярко жде паказу, Коробкевич не звертає на нього уваги. Іде до церкви.

Церковця була старенька, дерев'яна. Мала три бані, бляхою покриті, з хрестами, похиленими набік. Сама ж вона держалася набакир, якби живцем до гробу присідала. Докола — үвінтар, обведений дубовим парканом, при паркані відвічні сторожі — липи. В їх тіні спочивають розлізлі гроби з кам'яними плитами, певне, ще з того століття. На них граються сільські діти в неділю або в свято в п'ямурки і веселять старі могили. По цілім үвінтарі трава в-пояс, і запашна, і прибрана квітками. Над церквою літають

ластівки, і цвірінкають воробці. В бані гніздяться сови, на липах збираються ворони.

Щось сумне і поважне титає над тим місцем, щось таке, що шапку з голови здирає.

То сільська церква.

Коробкевич стояв з відкритою головою і дивився довкола.

До церкви тулилися люди, бо церква була маленька і містила лише тих, що раніше прийшли.

Крізь відчинені двері лунав поважний голос співу, близько світло, заносило кадилом.

Люди молились. Видко було по устах, які безнастінно рухалися, що молилися широ, бо зітхали з-части і від серця.

Коробкевич і собі почав молитись.

Молитва йшла пиняво, бо забув. Насилу притгадав „Отченаш” і „Богородице”, що батько ще навчив.

...Ах, батько, батько... Добрый був старенький! Також піп і в такій самій церковці правив, як оца, і для таких самих людей... Тут Коробкевич пригадав собі цілу свою молодість, що минула в попівськім дімку, між церквою, полем і хлопськими хатами. А пригадав собі ті щасливі часи так живо, якби вони вернулися до нього з якихось далеких країв. І стало йому жаль за тими давніми, добрими часами, і стало йому жаль за самим собою. Чому він не такий, як перше був, чому він не колишній? Бувало прийде зі школи додому, прийде до церкви, так чує якусь силу, якусь охоту до життя. Боже милий! Стільки людей, а всі свої, всі, немов рідні, є для кого жити, є для кого трудитись. є на кім життя своє оперти. А нині що?

І йому стало соромно, дуже соромно...

На цвінтари було тихо, хоч мак сій. Лиш якась бджілка зблудилася з поля і бриніла, як віч-

ний заповіт праці; лих сонце продиралося крізь листя дерев і на зеленій траві клалося жовто-зеленими плямами.

Люди перестали молитись, розточалася проповідь. Крізь відчинені двері вилітав голос священика, не сильний, бо старечий, та якийсь певний і рішучий. бо зроджений з віри; вилітав, оббігав церкву довкола, відбивався об уха і серця людей, ішов по головках цвітів і завмирав десь глибоко, десь під землею, в могилах.

— Дякуємо Тобі, Боже, — говорив голос з церкви — що Ти подав нам слабим і немічним сили!

А голос ішов по церкві і відбивався об стіни і повторяв:

— Що Ти подав нам сили, дякуємо Тобі, Боже!

— І били нас сотнями літ, і обухом у голову валили, і душу дерли, а не добили...

А голос з-під могил казав:

— А не добили.

— Дозволь же, Боже, цюб ми і тепер не гірше постягти знали, як наші предки стояли, і щоб діти наші і діти дітей наших не повстидалися нас, предків своїх!

А люди відповіли хором:

— Щоб діти наші не повстидалися нас, дозволь нам, Боже!

І зашуміли дерева відвічні, і трава поклонилася до землі. І сонце засвітило яскравіше, і дзвони на дзвінниці заграли. Жінок до роботи закликали, мертвих на свідків по могилах будили. А нарід, як одна душа велика, бився в груди, і Бога на поміч кликав, і обіцяв, що ані діти його, ані внуки його не повстадаються Його.

— Поможи нам, Боже, на святе і нелукаве діло, — сказав священик і впав на коліна.

Нарід заколисався і повалився на землю.

Коробкевичеві стало темно в очах. Мороз пішов
йому по спині, сльози за горло здавили; ноги в нього
задрижали, коліна зігнулись.

Одна велика і щира молитва понеслася до Бога.

Шасливі заблукані душі, що зрозуміють таку мо-
літву, і перетворяться, і відродяться в ній, у тій мо-
літві покривденого, бідного люду.

Коробкевич не попсував тої молитви ані гадкою,
ані словом, ані ділом. Він за те саме молився до Бота,
що і всі громадяни-віборці.

А під час молитви забув свій штудерний плян,
і вибори перевів за законами.

Увечір вертався неэрівнянною Мошковою кониною
і думав. І в думках бачив суворе обличчя жінки, чув
гнівний голос свого шефа і раз на все зрікався авансу.

Та зате розумів, що в його серці, в його потоло-
ченій душі відбується нині один великий, превеликий
аванс.

ДЛЯ БРАТА

Два рази в тиждень, у вівторок і в суботу, ходив громадський післанець з Шумлян на пошту. А післанцем був сам пан присяжний Каєтан Мрочко. Мрочко то був великий чоловік. Уже саме ім'я Каєтан свідчило, що він не з простих хлопів. Його дід служив у дворі за гуменого, а прадід був органістом при костелі. Наш Каєтан, пам'ятаючи це, хоч зійшов на простого хлопа, держався дуже „з вашеца”: приставав і своївся лише з війтом, писарем і підлісничим, а хоч був неписьменний, славився мудрим чоловіком Війт без нього не зробив і кроку, а в селі, як сказав Мрочко, так і було.

За гонорами він не побивався, але де які були, непомітно позагортав до себе. Був присяжним, церковним провізором, посмертним оглядачем, польовим і побережником від громадського ліса, а недавно пе-ребрав на себе уряд післанця на пошту — не так задля тих мізерних дванадцятьох срібних річної платні, як більше задля того, що з панами в місті знався і пошту діставав скоро, яка лиш була.

На той новий уряд був Мрочко незвичайно гордий.

— **Бо то є, — каже, — нераз такі „кавалки”, що тільки пан староста, писар і ми з війтом можемо знасти, а більше ніхто. От що!**

Та й треба ж було бачити його, як з тими „кавалками” вертаєся в село. З якою повагою держав на плечах поштарську торбу, як не хотів з ніким говорити, як попросту не дав приступити до себе.

От і тепер: субота, вечір, сонце пішло спати, люди і собі забираються, в селі чиниться тиша, а дорою з міста вертається Мрочко: в одній руці крива палиця, друга спочиває на торбі і немов стереже її, — у зубах коротка лулька. Іде Мрочко звільна, як стало на мудрого чоловіка і, заки поставить ногу, дивиться, де б її поставити. Іде попри ворота шевця, і навіть не подивиться; іде попри попівство, і оком не зведе: іде попри корчму, і також нічого. „Шельми жиди, могли б що поробити” — міркує Мрочко і хоч як малоїть його в середині, не поступає. Просто-простіс’ко йде до „громадської канцелярії”, де заразом спільні і обідають війт, війтіха і вся їх родина.

Недалеко „канцелярії” школа, і Мрочко мусить проходити попри шкільну браму. На брамі стоїть „вона”, учителька і питає, чи нема листа від сина.

Може, і є, — відповідає Мрочко, щоб зацікавити бабу.

Ах, мої ж ви, — просить учителька, — мої ж ви, пане Кастане, та поступіть до нас, бо я дуже цікава, що він там пише, чи не хорий борони Боже!

Але Мрочко не хоче. Каже, що має „Дзенники”, то не може вступати. Учителька вертається до хати без нічого, та цікавість не дає їй спокою. І як же не бути цікавою мамі на лист сина, що вчиться „в школах” і лише на Великдень та на вакації приїздить додому! Не втерпала жінка і післала чоловіка.

Іди, — каже, — чоловіче, до того війта та забери лист від сина! А то раф батько! Рідна дитина пише, може, добре хора, або чого потребує, а йому ані ду-ду!

-- Та я нічого не знат про піякі листи! -- борониться вчитель, вдягає старенку „оберочину” і іде до війта, скулений удвоє від кашлю і від сидження „над тими дітиськами в школі”.

Але дістати листа не так легко.

Війта не було дома, а в'їтиха не хотіла видати торби зі скрині. Чекав бідний учитель, поки не прийшов війт. Ірийшов війт, та не було писаря. Післали по писаря. Добра година минула, зоки надтягнув пискар і розділив пошту. Взяв батько лист від сина, похвалив, що рівно пише, та й іде. По дорозі міркує: „Що рівно, то рівно, як шнурком тягне. А літери, як цирклем мірить, усі під міру. А чия в цім заслуга? Хто дав підставу?” — аж усміхнувся старий педагог, гордий зі своєї праці. Але зараз же подумав собі: „Не знати, що він там пише? Може, справді хорий? Е, чого хорий! Здоров, як риба! Будуть з нього люди! Мовляв мій батько: «Я тебе, синоньку, з-під стріхи та під ґонту, а ти знову свого сина з-під ґонти та під бляху». Так воно й буде!” Певний світлої будуччини сина, прийшов до хати.

-- А давай но, доню, світло! Лист від Владзя, будемо читати!

Дона взялася світити лямпу. Як звичайно, хотіла обятти гніт, але мати не дала:

— Ото сестра — алé! Не цікава, що рідний брат пише... Як почнеш обтинати та обтинати, то цілий гніт зітнеш. Світи, а ти, старий, — читай!

Від невеличкої лямпи стало в хаті настільки ясно, що видно було білі стіни з образами святих і двома полинялими фотографіями в солом'яних рамцах, стіл, колись мальований, а тепер лиши на ногах з останками фарби, плетену канапку, такі самі два чи три кріселка і білу, ялову шафу біля дверей. В хаті була крайня біdnість, але було чисто, порядно, і біда не лізла в очі.

Єдиною прикрасою бідої хати була донька господарів, п'ятнадцяти- або шістнадцятилітня, дуже гарна, з легкою тінню суму в глибоких, сивих очах. Квіти, що ростуть у глухім лісі, мають подібний вигляд.

Від старих зжурених батьків падали на молоду доньку якісь дивні, таємні тіні. Такі гіні падуть від старих дерев у лісі на квіти, що тільки розцвівиши, бажають сонця і світла, повітря і неба.

Але батьки крізь ту тінь смутку гляділи на доньку з любов'ю і з тим тихим вдоволенням, цю нераз, мов на глум, обере собі місце в такій крайно збогій хаті.

— Чого та лампа якась темна? — обізвався батько, пішов, підтягнув трохи гніт і вийняв лист.

Донька подала крісло, що мало найсильніші ноги, подала окуляри, що все лежали на книжках на шафі, і старий почав читати.

Син писав:

„*Мої Найдорожчі Родичі і Ти, Дорога Сестричко!*

Знаю, що листом своїм зроблю Вам велику прікість, але прошу Вас, прочитайте до кінця і скажіть, чи я тут що винен. Як знаєте, вчив я двох синів в одного вищого урядника і мав за це харч і помешкання.

Спершу було мені в цих панів дуже ніяково, але потім я звик і тішився, що вже сам собі даю раду, і Вас, Мої Дорогі Родичі, не потребую обдирати з останнього крейцара. Та от склалося нещастя: мені відобрали лекцію і, розуміється, відобрали станцію за те, що я сам читав і давав своїм учням читати заборонені книжки.

Та не журіться, Мої Найдорожчі! В цих книжках не було нічого поганого. Це були наші, українські книжки, і в них писалося про наш народ і про його злидні. Правда, що в цім нема нічого злого?... Але мене за це вигнали з хати і добре, що не вигнали зі

школи. Тепер я живу в одній вдови по вознім від суду, за це вчу її сина, що хоч пильний, та з наукою якось собі не годен дати ради, і донячую п'ятку.

Моя теперішня господиня дуже бідна. Нераз цілу ніч пере або гладить білизну, щоб на рано дістати гроші і купити страву. Мене дуже гризе, що досі не дав їй той п'ятки. А вона її так дуже потребує! Я собі думав, що десь якусь лекцію дістану і зможу платити, а тут, як з каменя, трудно. Тому прошу Вас, Мої Найдорожчі Родичі, порадьтеся і допоможіть мені. Я знаю, що Ви самі не маєте з чого жити; знаю, що Тато тяжко працюють у школі, Мама в хаті і в школі, а Марійка помагає то Татові то Мамі, та що й шиття приймає, але прошу Вас, скажіть же, що мені почати? Може, колись Бог дозволить, я діб'юся свого власного хліба, а тоді Вам допоможу. Але тепер допоможіть Ви мені і не гнівайтесь на мене, бо, як самі бачите, я нічого не винен. Я Вас дуже люблю і ніколи не хотів би робити Вам ніякої прикорости

Ваш Володко.

P. S.

У нас від кількох днів позимніло. Я вже ходжу у двох сорочках, але зимно таке їдке, що чоловіка наскрізь переходить. Всі мої товариши понатягали плащі. Може, і я коли дістану яку лекцію, то й собі куплю плащ".

Старий скінчив. Замітку про плащ дочитав ледве чутним голосом і вийняв табакерку. Ударив двічі у вічко, підняв щипту до носа, і в очах закрутилися сльози. Але це — від табаки.

В цій хвилині і мати, що за цвесь час читання слухала й шила, похилила свою голову над роботою. Доњка напереміну дивилася то на батька, то на маму, а вираз суму, що звичайно малювається в її очах, перейшов тепер на ціле обличчя, а з обличчя розлився

по всій постаті. З батьків на доньку падали ще чорніші, ще холодніші, як звичайно, тіні.

Та як тут помогти?

Як може помогти бідному синові ще біdnіший батько, старий сільський учитель, що вічно був „тим-часовим” і з двадцятьох рицьких місячної платні годував себе, жінку й доньку, та ще посылав місячно два-три гульдени старший, замужній дочці, котру ті пужденні гульдени берегли від мужевих побоїв. Що могла помогти мати, та нещаслива жінка, що віддосвіта до ночі товкла собою, та навіть не могла здійснити свого найгарячішого бажання — купити дочці трохи білизни на випадок, якби їй хто „трафився”. Що, накінець, могла помогти та бідна дівчина, що жила в цій тісній, душній атмосфері і процвітала серцем та вродою хіба на те, щоб раз-у-раз брати з села шиття, віddавати і знов брати, і шити, і віddавати, і так далі і далі, з року на рік... Що? З цим важким питанням вони полягали спати, і воно томило їх цілією ніч. І цілу ніч бачили того бідного Володка, що його недобре люди прогнали зі станції і загнали до якоєсь бідної вдови, яка сама не має що їсти.

„Як йому зимно!” — думала собі Марійка. — „Що то дві сорочки? І трьох замало. Що плащ, то плащ. А він і так, зажи від'їхав до школи, кашляв і був жовтий, як віск”.

Марійці цілу ніч снулися блідо-жовті люди, одні в кількох плащах, а інші в сорочках. Той сон був дуже неясний і такий болючий, що вона збудилася, ще заки сіріло.

Встала, і не вбиваючи деревників, пішла до скрині. Тихенъко підняла віко і щось там довго шукала й перевертала. Потім вийняла децю і зав'язала у клунок. Клунок поклала на кріслі, а сама пішла до кухні приладити снідання. Скрин дверей збудив маму. Про-

терла очі і перше, що побачила, був клунок. Лист сина, недіспана ніч і оцей клунок — склалися на якесь страшне питання, тим страшніше, що в хаті було темно і лише з вікна на долівку вривалося блідо-сипє світло. Перед ним непомітно втікали померки ночі і розлаазилися по кутах. В міру того, як у хаті робилося ясніше, і в голові матері світало. А клунок як лежав, так лежав. Двері від кухні легенько відчинилися, і ввійшла Марійка. Була бліда, очі мала, як звичайно, сумні, лише коло уст з'явилася незначні там досі риси певної постанови і небувалої рішучості. Побачила маму і хотіла вертатися. Але мати закликала її по імені, і вона лишилася.

— Доню! — сказала мати, показуючи на клунока.
— Що це таке значить, дитино?

Замість відповіді, донька кинулася матері на груди, і обидві заплакали вголос.

Прорвалась сердечна тата, і хвилі жалю полились.

— Чи я сподівалася, доню, та чи сподівалася! Ой, жаль, та й жаль, та й сором, та й розпуга! Та ж ти внучка священика! Твій діdo, а мій покійний батько, був совітником з відзнаками і мав усякі титули й гонори, а ти, а ти, його внучка — ідеш... ідеш на службу!

Донька щосили втихомирювала маму. Казала, що праця то не сором, що як Бог допоможе, то колись буде інакше. А тепер братові конечно треба помогти.

Потім поцілувала маму в руку, та, чуючи нові слози, вийшла чимдуж з кімнати.

Тепер мати звернулася до батька.

— А чуєш, старий! Та вставай же раз! Поки будеш спати? Ото раз батько! Його рідна донька йде на службу, а він спить, та й спить, та й спить, та й...

Останні слова повторяла доти, доки не розплакалася заново.

— Та я раніше збудився від тебе! — відповів батько і почав одягатися.

Потім Марійка принесла снідання, і вони його випили; та чи випили все, не знати, бо молоко було в фаянсовых горнятках. По сніданні Марійка вибігла до городця і за хвилину вернулася з кількома квітками в долоні. Потім хустиною зав'язала голову, взяла клунок у руки і глянула на батьків. Вони закрутилися по хаті, немов не знали, що зробити з собою. За хвилину всі троє мовччи вийшли з хати. Йшли городами, щоб не стрічати людей.

Надворі що-лиш займалося на день. Було зимно, сік дрібосенький дощик. Дощик був зимний, і від зимна, мабуть, останні квіти при дорозі аж поскручувались, бідолашні.

Від хреста на розстаю вела широка дорога до міста. Батьки залишились, а донька пішла далі.

— Чи я сподівалася, чи я сподівалася? — шептала мати.

— Провадь її Боже! — промовив батько.

— Бувайте здорові!

— Йди здорова! Та най тебе Матінка Свята почайвська і Матінка Свята чудотворна зарваницька має в своїй опіці!

Пішла.

На скруті дороги ще раз оглянулася.

За нею залишилося село і хата, де народилася і зросла. За нею залишився цілий світ, що знала досі. Все це було повите останками ночі, мрякою і стужею. А перед нею, над лісом, на краєвиді вирізувалася на смуга ясного світла!

Світало...

ДОНЬКА І МАТИ

Була неділя. Сонце стояло саме над середущою церковною банею. За хвилину задзвонять на вечірню.

В Стельмаховій хаті тихо і пусто, як вимів. Він пішов у село з господарями радити раду, вона дрімає під грушкою в садку, сини в читальні, і тільки дочка-одиначка сидить біля віконця у світлиці і читає книжку. В будний день годі дірватися часу: все якась робота і тільки її читання, що в неділю. А вона страх як любить читати! Ще як до школи ходила, то всі книжки у професорки попроцитувала, а тепер позичає собі в читальні.

Читає саме тепер історію козаччини і мусить її нині дочитати, бо такий у них звичай, що книжки не можна довше як тиждень тримати. Не стало б для всіх. Цікава книжка. Так ясно і красно описує, де ті козаки бували, і хто вони таке, і що доброго вони робили. Все там є, як намальоване. Живі хлопці. Лицарський народ. Нераз співала про них Оленка в піснях та не знала, що то таке „козак”, а тепер знає і іншим розкаже. Дійшла якраз до того місця, де розказується, як то славний полковник Богун рятував козацьку честь на кривавих полях Берестечка — аж параз заскрипіли двері і ввійшла Оленчина мати.

— А тобі ж, дівко, не сором! Десять другі дівчата ходять собі по вулиці та людям показуються, а ти, як той старий дяк, над книжкою сліпаєш. Тільки окуляри

собі наложи та й хоч у коноплі, замість страху, ставай. Та де то хто видів, щоб дівка з книжками собі заходила! Дівоцьке діло: кужиль, скопець, ігла, а не письмо. Як ти, небоже, не покинеш своєї дурної природи, то побачиш, що дочитаєшся до сивої коси. Кому нині такої мудрагельки треба? Нині часи тяжкі. Нині роби та й роби, та й іще роби. Я тобі кажу, покинь ті книжки, бо вони до доброго не ведуть.

— А до чого ж? До злого? Ні, мамусю. Не гнівайтесь, але я мушу читати, я без науки, як без світла, жити не годна.

— Що то значить, не годна? О! Не годна, не годна! Мусин і вже! Чекай но, небого, як чоловіка дістанеш, як прийдуть діти — відвикнеш, відвикнеш від цього читання надух.

— А хіба я мушу відвикати? Хіба я мушу віддаватися за такого, що ненавидить освіту? Нині вже парубки не такі темні, як давніше, нині...

— То твій батько був темний? Ах, я тобі!...

— Та чого ви, мамуню, сердитеся? Хіба я не говорю правди? Нині цілий світ мудріший.

— А, певно, що мудріший! Досить на тебе глянути, яка мудра. До мами губу розтворяє, як ворота. Мудра!

— Я губи не розтворяю, але кажу, що думаю. Хто побачив світло, той у темниці не хоче сидіти. Нам покажуть крихту того світла в школі, та й ми до нього рвемося, як до сонця. Колись наші жінки ховалися перед татарами по лісах, по дебрах, або йшли в неволю на Крим за рабині та невільниці, колись вони очі свої видивлювали за батьками і братами, що раз-у-раз воювали, колись вони на ланах панщину робили та світа божого не знали. Нині не те. Нині такі часи настали...

— Ото, розспівалася, як лірник на відпусті! —
перервала мати.

— Нині такі часи настали, — казала, розпалюючися донька, — що жінки разом з чоловіками мають не лише дбати та працювати на господарстві, але й читати та дізнатися, як живуть люди у світі, як улекшують собі свою долю! Жінки нині вже не наємниці, ані невільниці, але подруги. Вони з чоловіками повинні жити, як рівні з рівними.

— Та що ти белендиш? Рівні з рівними! Що хлон то хлон! Лиго зна, що витадуєш! А я тобі кажу, що воно до доброго не веде. Давно люди були менше вчені, а жили лішче. А нині всюди та наука, та й усюди біда. От кинь тото читання та збирайся до церкви, бо Пан Біг буде карати.

— Зараз скінчу і піду, — відповіла донька. — Ще і так не дзвонили. А ви, мамуню, не гнівайтесь, — додала, цілюючи стару в руку, — але що ж я винна, що в мене така натура. Щось мене тягне до тих книжок, до твої науки; рада б я знати все-все, і так жаль, що стільки цікавого, а чоловік про цього навіть не почує.

— Про мене, — сказала зітхаючи стара, — про мене, я тобі злого не хочу. Тільки вважай, щоб тебе люди на язивки не взяли, іта решето громадське не пустили та щоб дівкою не посивіла. „О, скажуть, її перебрати у сукню та за стіл посадити, пай читає. Де їй до хлонської роботи“. Я тільки того боюся.

Оленка, знаючи, що мама як розговориться, то говорила б ніч та й день, вив'язала хустку, взяла книжку й пішла.

— А ти ж куди так рано? — спитала мати. Та ж, як сама кажеш, ще навіть і не дзвонили.

Відвідаю Пилипову Анну. Вона в мене той неділі була. — А в душі погадала собі: „Разом з Ан-

пою дочитаємо книжку та й підемо на вечірню". Але мати догадалася.

— Ага! Я тобі не даю читати. Знаю, знаю. З Анною тобі є про що побалакати, а з мамою нема. Мама для тебе задурна. Гей, Боже, які тепер часи настали!

Сіла при вікні і почала думати... Десь давніше люди жили, як люди. По-християнськи. Як працювали, то працювали, як бавилися, то бавили. Весілля від неділі до неділі, христини з музиками, празник триднівий. А нині що? Давніше, де то хто видів, щоб хлоп читав письмо? Перед „пап'єром”, як перед злим духом хрестився. А нині, куда не глянь, „пап'єрі”. Цілий світ „пап'єровий”. З тих „пап'єрів” уся біда йде, весь непослух, усе. От хоч би в них. Старий з хлопцями ради собі не може дати, а вона з доночкою... Женися, сину, з Танькою. Пристанеш до ба-гацького ґрунту, буде тобі добре. А син на те: „Танька дурна, як табака в розі. Не хочу я Таньки”. Ще й Оленка стане перебирати, як „трафляться” люди, бо, мовляв, той пегарний, а той неписьменний. Скаржня Боже! Правда, що й наука на щось часом придається. Ось нераз принесуть якесь письмо з міста, з суду чи з повіту, чи звідки, та якби не діти, то треба б до писаря йти та очима світити, — але що з того, коли клопіт з мудрими дітьми... Та й послухати їх часом не завадить... Ось колись ту найстарший син радив, щоб не позивати ковала до суду, бо не виграємо. І так таки сталося. Втратили ми днину, викинули гропні на „адуката”, та й ніцо з того. Як у криницю плюнув. Не вадить і дітей послухати. Та не все. Бе-де хто таке видів, щоб старий молодших слухали?

Задумалася стара Стельманішка, га й страшно її стало. Десь вона бачить, що на цілім світі одна війна. Багаті б'ються з бідними, християни з жидами, мудрі з дурнimi. А до того батьки з дітьми перечаться.

Чисте пекло, і не знати, чому воно так? Чи не могли одні других навидіти й шанувати, та кривди одні другим не робити. Та ж світ такий великий, стільки місця для всіх, такого добра багато!...

Аж здрімала стара за такими думками.

Бамкнув дзвін на дзвіниці і збудив її з дрімоти. Протерла очі і глянула в вікно. В селі, як звичайно в неділю пополудні. Тут жінка сидить на прильбі і вичісує дитину, там свахи балакають, там господарі сіли собі під острішком, позакурювали люльки і виговорюють на громадську старшину. Часом собака залає, часом дитина заплаче, і знов спокій. Тільки дзвін баламкає на дзвіниці і річка шумить по долині. У таку хвилину мило чоловікові на серці та легко робиться на душі. Аби які клопоти, то забиваються на часочок. Стельмашка забула свою журу та розглядається по світі Божім, що розкинувся перед нею, як ненаглядний образ. Он там, як золота бляха, палах-котить у вечірньому сонці нова стріха на хаті присяжного Дмитра, там перші полукишки світяться, як зорі, на двірському лані, а там, за селом, що то за копоті? Чи гості йдуть на попівство, чи череда вертається з паші? Чим біжче, тим виразніше видно. Два вози, на них повно людей, за возами великі, як ялівки, собаки. Вже минули війта, школу, вже виїхали на вигін, коло млина. А стільки їх, як жидів, на кожнім возі, а такі чорні, як дідьки... То цигани! О, як швидко розбивають шатро, як жваво розкладають огонь, завішують над ним на триніжку котел. Не знати, що будуть варити? Ага — ось простоволосі циганки розлазяться по хатах, певно, жебрати будуть: тут молока, там крупу, там сала, всього. Як птиці небесні, що не оріуть, не сіють, а живуть, так ті люди.

— Не знати, чи до мене прийдуть? — погадала собі Стельмашка, та ще їй та гадка не пробігла по

голові, як у хату всунулася нестара, доволі гарна циганка з тою циганською покорою, що і просить і гро-
зить разом, немов каже: „Як не даси, — то таке тобі
починю, що внукам своїм розказувати будеш”.

Увійшла і відразу до правої руки:

Виворожу вам долю, скажу вам, що вас чекає.
Розгорніть добре долоню. Так — о — так! — говорить,
мов горохом по решеті жотить. Дочиста затуманила
Стельмашку, як дитину. Слухає. А циганка то в очі
її дивиться пронизливо-гостро, то головою хитає за-
гадково.

— Ой, були ви, газдинечко, щасливі. Не було
другої такої в цілім селі. І чоловік вас шанував, і діти
слухали, і сусіди честь віддавали. Та тепер не те... От-
тут, гляньте, тут коло мізильного пальця, як вам жили
помотало, як шкіру позбирало! Все навхрест, та на-
вхрест. Буде вам, газдинечко, хрестів у вашому житті
немало. Бо життя ваше, як піч і день. Перше був день,
а тепер іде піч...

Стельмашці аж сльози в очах стали.

Боже милан! Та що я таке завинила? За що
ти мене так тяжко хочеш карати?

Цитьте, не плачте! — потішала циганка.
Може, то буде можна яким способом відирости або
відмовити.

Відирошуйте або відмовляйте, що хочете ро-
біть, а я задурно не хочу. Ще я не така бідна!
просила перестражена Стельмашка.

Циганка тільки того й чекала. Аж усміхнулася,
сподіваючися не абінякої добичі.

Довго-довго читала щось з руки, довго дивилася
в очі, а потім стиснула крінко долоню своїї жертви
ї, пахнившися до самого вуха, заніпіла:

Ви недосиділи носагу.

Стельмашці як би хто з темниці відчишив нараз двері. Так, вона справді недосиділа посагу. Щойно батьки пройшли і найближча родина та почали подруг викликати, як зчинився гамір, що в сусіди корова гине. Багато газдів та парубків кинулося корову рятувати, і тільки дехто з молодих жінок обдарував її. Не досиділа. І тому перша половина була щаслива, а друга не буде, бо посаг то щастя на ціле життя... І що ж їй тепер, безталанній, робити? Яку раду, яку пораду дати?

— Що робити мені, бідній? — питалася з тривогою циганки.

— Треба досидіти, — відповіла коротко циганка.

— Досидіти? А то ж як? Де?

— Де? От тут, у хаті.

— От тут у хаті? — повторила радісно жінка. — Та ж я вам за це не знати що дам, та ж я вас попанськи нагороджу. Тільки скоро саджайте, щоб хто не надійшов. Скоро, скоро!

Циганка метнулася по хаті. Стерла запаскою скриню, зробила місце на лаві і посадила Стельмашку. По обох боках коло неї поклала дві миски.

— Дайте ж кілька шісток, газдине, щоби я вас мала чим обдарувати, бо я бідна, своїх не маю.

Жінка відчинила скриню і, не надумуючися, дісталася грошей.

— А горілки у вас нема? До посагу годиться припій.

— Є, але в коморі. Заждіть, принесу.

— О, ні, ні, — перечила циганка. — Не можна вставати, вже пропало, сидіть!

— То нате вам ключ та принесіть, — просила жінка.

Циганка взяла ключ, але казала, що перше розчеше її, а відтак піде по горілку. Стельмашка сиділа,

як на вуглях. І соромно їй було, і страшно, і так якось дивно, що вже одної хвилини хотіла встати, наплювати циганці в очі і вигнати її геть. Але боялася. Ану ж вона справді що знає? Ану ж поможе і приверне до неї добру долю. Якби прогнала, то хто зна, чи не каялася б ціле життя. Ні, вже най буде, що хоче, а вона досидить до кінця. Аби тільки хто не надійшов та не перервав. „Боже милив! До Милатина на службу святу цілого ринського віднесу і акафисти найму, аби тільки не увійшов хто до хати!”

„Я з рутоньки
Дві квітоньки.
Благослови Боже!
Благослови Боже,
І отець, і мати
Косоньки розплітати” --

заводила циганка. Стельмашка сиділа запищена, якби вона справді була молодою. На лиця її виступили рум'янці, а по голові літали спомини тих давніх літ, як вона була молода, і як її справді на посаг садили. Зробилося їй якось то дуже ніяково, на очах закрутилися слізози, а з грудей добулися глибокі зітхання.

— Благослови Боже! — співала заєдно циганка.

В хаті було тихо. Тільки мухи бриніли на віконцях, і чути було, як на лотоках шуміла вода. Деколи крізь той мушачий бренькіт і крізь річний шум пробивався далекий спів. То в церкві дяки і народ співали „Світе тихий”.

— А тепер дайте полотна — почала циганка.

— Якого?

— Звичайного. Як маєте льняне, то ще ліпше, делікатнішу вам долю постелю.

— А вам нащо?

— Не питайте. Як кажу, що треба, то треба.

Стельмашка рішилася дати. Справді, „як треба, то треба”.

— От там у скрині, з правого боку. Тільки не розсипте грошей, що сковані по самій середині.

— Сидіть же так, газдине, і не рухайтесь. Я тільки горілки принесу з комори і зараз вернуся.

— А полотно? — спитала затривожена Стельмашка.

— Не бійтесь, — відповіла циганка. — Оббіжу з ним сім разів хату довкола і назад до скрині покладу.

— Тільки прошу вас, — наказувала жінка, — не розсипте грошей!

— Не бійтесь, я уважно! — відповіла з порога циганка і пішла. Чекає Стельмашка „Отче наш” — нема; чекає „Богородице” — нема; чекає „Вірую” — і також нема. „Ов, — думає собі, — біда”. Встала б, та боїться. Ану ж усе піде намарно. Вже таки най собі що хоче буде, а досидить. Має на старості літ біувати, то вже ліпше посидіти трохи... Сидить...

Можна б не сім, а сто разів ціле обіття оббігти. а циганки нема. Вже сонце починає скоса зазирати в хату, вже далі вечірня скінчиться, а циганка не вverteється. Що таке? А тут так душно, так сонно. Не годна Стельмашка голови на в'язах здергати. Сперлася на стіну, повіки злегка зсунулися на очі і задрімала. Твердий і утомливий сон літнього пополудня, та ще в хаті. Чуєш, що не покріпити він тебе, не отверзить, а ще більш немічним та охлялим зробить, чуєш, що голова твоя стає важка, як камінь, і рад би ти збудитися, та щось тобі заплющає очі і придержує тебе на місці.

Рада б Стельмашка збудитися, та не годна. Що піднесе повіки, а вони знов зсувуються, як мертві, що

здійме голову, а вона знов тарах на стіну. Дрімає...
І, Боже! Які сни не переснилися їй за ту коротку годину? І покійні батьки, і чоловік, як ще парубком був, і музички, що на весіллі грали — все. Та ще снилося їй, що якісь подорожні увійшли в її хату та Оленку захопили з колиски. Деся вона гонить за ними селом, через поле, через ліс, десь вже туй-туй дожене і дитину відіб'є, аж тут лихий серед дороги повалив колоду, пошпортувався, похитнувся і тарах на землю...

Тарахнула Стельмашка чолом у скриню і надух розплющила очі.

Де вона? Що? Коли?... Ага — в хаті. Ага — досиджує посагу. Циганка побігла долю стелити. Розуміє. А в дверах хто? Він. Стельмах! Мати Божа! Що ж тепер робити?

А Стельмах стоїть і очам своїм не вірити. Його жінка, Настя, сидить розпатлана, як жид, на пóкуті, коло неї дві миски і бохонець хліба. Що таке?

— Жінко! — кричить на цілу хату. — А тобі що, жінко? Вставай та ладь вечерю!

— Псс, — заситькує його Настя. — Не кричи, не галакай! Псс...

— Здуріла стара, — падькає Стельмах. — Та чого ти сидиш, як квочка на яйцях? Вставай мені зараз! Чуєш!

— Псс, — я досиджу посагу.

— Та якого посагу? Що тобі, Сусе Христе, збожеволіла жінка, їй же Богу, збожеволіла. Що ти оце за „тіятри” показуєш, бабо? Якого ти посагу досиджуєш, бабо?

— Того, що недосиділа на весіллі. Не кричи!

— Ну, дивіться, добрі люди, та вона на старість геть розум утратила. Та який тобі посаг по голові

ірутиться? Хто тебе посадив, хто тобі такого тумана пустив, жінко, отямся, спам'ятайся, жінко!

— Циганка. Дай їй Боже здоров'я, циганка. Ось її щойно невидно, зараз з полотном вернеться.

— Та з яким полотном? Бідна ж моя головонько, та її до шпиталю треба везти, бо ще кому що злого зробить. Ото раз, кара Божа на гладкій дорозі, та ще під самі жнива. Як же я собі раду дам без гаєдині. А, може, ти, жінко, п'яна?

— Неп'яна і недурна. Була циганка і казала досидіти посагу, бо буде зле. Взяла полотно і бігає довкола хати. Зараз вернеться.

Старий Стельмах аж руками сплеснув.

— А то раз, алé дурна! Шкода, що стільки віку прожила, і що так тебе люди шанували. Ну, ну, вставай, бо никода часу та й небезечно, щоб діти не вернулися. Зле, як би виділи, що їх мати така легковірна і далася так погано циганці обдурити. А з полотном, небого, попрощайся!

— І з грішми?

Із грішими також. Ну, вставай, бо якийсь тамір чути. Хтось іде.

Стельмашка встала, скоренько накрила голову чіпцем, замкнула скриню, і спрятала миски. Глинула крізь вікно і побачила, як її донька верталася з подругами з читальні. Вона несла якусь нову книжку і цікаво розмовляла з товаришками.

Стельмашка несміло підійшла до чоловіка і сказала:

— Не пам'ятай мені того, Миколо, та й прошу тебе не кажи донці... Не хочу, щоб знала...

ЦВІТ ЩАСТЯ

Дитиною малою він нераз чув, як люди говорили: „щастя”.

— Що таке щастя? — питався матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане обличчя.

— Щастя, дитинко, то доля, — повторяла мати і не знала, як пояснити малій дитинячій голівці те дивне слово „доля”.

— А що таке доля?

— Доля, дитино, то такий цвіт, що його тяжко дістати.

— А гарний він, той цвіт?

— Чи гарний, питаєш? Авеж, що гарний, на віть дуже гарний. Як дивитися на нього, то очі радуються, а на серці робиться весело й мило.

— Мамо, я хочу того гарного цвіту. Скажіть, де він росте, я піду за ним. Я піду за ним і принесу його для вас і для себе.

— Тепер тобі годі, дитино, — казала мати, цілуючи сина в русяву головку, — ти ще такий слабенький, а то гень за водою. Тепер тобі і без цього добре, а як виростеш, і сил наберешся, тоді й підеш.

— Ні, я не хочу, аж виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він?

І „скажіть” і „скажіть” лепетала дитина, а мати,

щоб утихомирити її, підійшла до вікна і показала на став.

Їх хата стояла на горбочку, а перед хатою удлині був став.

— Ось там, за ставом, чи бачиш?

— Бачу, мамочко, бачу! Їх там ціла левада. А які гарні, які дуже гарні! Чи це далеко?

— О, далеко, дуже далеко, дитино, гень, за водою!

— Аж за водою...

І задумався хлопчина. Пильно-пильно вдивлявся він великими синіми очима в далеку далечінь, аж туди, де виднокруг зливався з голубими хвилями води. Був вечір. На овіді блиснула вузенька, ясна смуга, а з хвилину виплив місяць, немов човен, круглий і срібний. Він звільна підплывав на небо, і здавалося, що сунеться не по вечірньому, тихому блакиті, лиш по дрімливій воді.

— Мамо! — радісно закричав хлопчина, зриваючися нагло з довгої задуми. — Знаєш, мамо, що?...

— Що, дитино?

— Я вже знаю, лих тобі не скажу.

— Та чому не скажеш?

— Бо не скажу. Ти гнівалася б на мене.

— Ой ти, ти, мій пустію, а чи ти знаєш, що мамі все треба казати?

— Знаю, але цього не скажу, цього одного, — відповів хлопець і сковав свою кучеряву головку на материних грудях.

Незабаром лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, казала попросити Бога, щоб татові, сестричкам і братчикам дав здоров'ячка, накрила його, перехрестила і сказала: „спи!” I справді. Він закрив свої оченята і здавав, що спить. Навіть хропів. Але не спав. Бо як лих мати на пальцях ві-

дійшла від його ліжка і зачинила за собою двері, підніс повіки.

В кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна і обливало своїм синявим цвітом усі стіни, двері, образи на стінах і цілу хатню обстанову. Під вікном у городі співав соловей, здалека від ставу доходив хлюпіт води. Раз-у-раз котилася вона дрібонькими, як морщини на старечім обличчі хвилями, і вдаряла об греблю і о беріг. Гребля і беріг відтручуvalи її від себе, як напасника; вона подавалася на хвилину назад, але зараз же вдаряла ще дужче. Хлопець насторожив вуха.

— Хлюпоче, кличе мене. Каже, що перенесе аж туди далеко, на леваду, де стільки, багато „щастя”. Воно цвіте. Жадна квітка не цвіте так гарно. Чому то люди не рвуть того цвіту? Ага! Бо не годні дістати. Не знають, як через воду поплисти. Але я знаю. Аби лиш мама заснула і аби скорше до рана, то піду, конечно піду, — піду!

Місяць світив і світив усе ясніше, соловей співав і співав усе краще, а хвиля хлюпотіла, хлюпотіла все голосніше. Хлопець не спав, — думав про райську квітку щастя.

Північ минула. Літня коротка ніч кінчалась. Ранок був недалекий. На виднокрузі з'явився вузенький пасмужок, спершу блідий і невиразний, відтак усе більший і ясніший. Зорі блідли, блідло також і небо. Солов'ї притихли. Подуло порannім холодом, і роса затремтіла на цвітах. Вода в ставі хлюпотіла заєдно. Хлопець не спав. Його груди хвилювали, очі світились, губи горіли. Піdnіs голову, руками сперся о постелю, присів. Хвилину слухав. Всі в хаті стали. Навіть стара, велика, чорна кітка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під піччю, як грудка чорної землі. І вона спала. Хлопчина тихо

встав і підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було високо. Переліз і здригнувся ввесь. Зимна роса облила його теплі ноги, і по-ранній холод перейняв його. Він біг. Ставало тепліше. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Став. Тепер він зовсім виразно чує, як вода просить його, щоб кинувся в її зимні обійми.

— Ходи, — каже, — я занесу тебе на другий бік, туди, де цвіте розкішна квітка щастя. Така пахуча, така промениста, такої ти не бачив ще ніколи. Ходи! Не бійся!

І він простягає руку і кидається у воду. На виднокрузі світає. На золотім рубці виринає якась велика і ясна точка. Від неї вся вода горить у ставі, палає. Хвиля за хвилею стає ясна, промінна, мов луска на велетенській потворі-рибі. Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все далі і далі. Тіло в нього дрижить, серце тріпочеться, уста палають. Витягнув руки наперед себе, очима вдивився туди, де сонце аж горить, — і йде. Аж тут назустріч йому пливє велика, біла птиця. Пливє повільно, мов човен на морі, крила пускає, як вітрила, ногами по воді кермує — то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

— Возьми мене, лебедю білий, і перевези за воду! Я тобі не заваджу, глянь, який я маленький!

Так каже хлопець: А лебідь немов слухає його, підпливає до нього близче і стає. Приглядається йому, киває головою, тручає крилом свою подругу-лебідку, щось до неї говорить, а відтак навертає на місці і відпливає.

— Зажди! — просить хлопчина. — Не тікай від мене, возьми мене з собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Все скорше і скорше і скорше лине по блискучих хвилях.

— Зажди! — просить хлопець крізь сльози і кидається за ним у погоню.

Дрібонькі хвилі горять. Легенський вітер перебігає по них. Від ліса несе пахощами живиці. Тихо, хоч мак сій. Лише від берега чути хлюпіт хвилі. Вона раз-у-раз б'є, відбивається від прибережних стовпів і за кожним разом усе далі й далі несе і заносить малого хлопчина. Вже він по груди пірнув у глибоку воду. вже лиши головку видно, лиши руки, лиши волосся сплило...

— Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вухом ловить і брови хмарить. Бідна мати дивиться в нього, мов в обличчя пророка.

Що буде?

Що буде? — думає лікар.

Те, що Бог дастъ. Коли сильна природа, так при Божій помочі переможе. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям.

А хора дитина блудними очима вдвівляється в степлю, підімається на недужих крижах, витягає руки і шепче спаленими устами:

— Я хочу квітки-щастя... Пустіть мене, хай я йду за нею...

*

З того часу багато літ минуло. Маленького կучерявого хлонця ніхто не пізнав би нині. Виріс і відмінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителеві ботаніки пізнав усі цвіти на світі і знає, що там, далеко, за водою, не росте жадна квітка щастя. Він це знає. А все ж таки, все ж таки кидається у воду і йде за нею, за тою квіткою щастя. Та чи дістане її? Хто знає?

СТРІЧА

Дзвонили дзвони на вечірню, і люди йшли до церкви, як на скруті гостинця почувся туркіт коліс. Худі коні, повіз великий, як Ноїв ковчег, жид візник, видимо фіякер, один із тих, що їздять між нашими невеличкими містами і залізничними стаціями.

В селі, що лежало при гостинці, не звертали уваги ні на фіякра, ні на пана, що сидів у ньому і пильно роздивлявся довкола.

Був це мужчина молодий, тридцятилітній, з інтелігентним обличчям, гарний собою. Віднього так і несло, коли не заграницю, то тим великокільським, столичним життям. Тим дивніше, що його так дуже цікавила кожна хата в селі, кожне деревце при дорозі, що так пильно придивлявся до всього, так цікаво водив своїми сивими, мудрими очима. А коли ці очі спинились на старій церковці та на приходському домі, що стояв поміж розлогими липами, то здавалось, що подорожній хоче пробити ними ті білі, тихі стіни та заглянути між них усередину.

— Прошу пана! — обізвавсь візник жидівським, сильно харкавим голосом. — Тут добра корчма і „заязд”, може б нам попасті.

— Попасті? — відповів подорожній, мабуть, гнівний, що нечесний жид вирвав його з зовсім іншої сфери згадок і споминів. — Знов попасати! Що миля попас!

— Як то миля? — боронився жид. — Ми вже в'їхали три; і не попасали.

— Не люблю я отих ваших плюгавих корчем і заїжджати до них не хочу. Стань трошки!

— Слухай но, хлопче, — обернувшись до якогось хлопчини, мабуть, школяра. — Скажи ти мені, хто у вас священиком?

— Га? — відповів хлопець і хотів іти далі.

— Хто у вас панотцем, питаю? — повгорив нетрпляче подорожній.

— Не знаю! — відповів хлопець.

Тут вмішався в розмову візник.

— Ото дурний хлоп, а він не знає, хто в них „ксіондзом”.

— Ксьондзом у нас молодий єгомость. Чому б не знат! — відповів хлопець з обличчям ображеного чоловіка і пішов собі далі.

Щолиш якийсь старший господар пояснив, що небіжчик панотець померли, і що тепер настав до них молодий священик, зять покійного, той, що оженився з панною Галею. Як називається, також не знат.

— Якось так дивненько: Юр... Юр... Недовго, та й ще люди не знають.

— Може, Юрчак? — поміг йому подорожній.

— То, то, то! Юрчак, паноньку, Юрчак.

— Чорнявий, низъкий, правда?

— То, то, то! Чорнявий, низъкий. Такий, як я, а, може, трохи нижчий.

— Ну, то той сам! Завертай на приходство. Спасибі вам, газдо!

По дорозі дивувався, що Галя вийшла за Юрчака, пригадував собі, яка з неї була гарна і мила дівчина, і заявив сам перед собою, що до Юрчака не мав ніколи довір'я.

Віз тихо вкотився у подвір'я, а бувалі коні відразу скрутили під скирту пахучого, свіжого сіна. Подорожній зліз із воза, стріпав порох з одежі, поправив капелюх і пустився до хати.

На подвір'ї було тихо. Так тихо, як буває лише на селі в неділю. Працьливий день спочинку. Навіть пси кудись поділись, і приїзджого не вітав ніхто. Хіба бузько на високій стодолі, що клекотав довгим дзюбом, і віти старезної липи, що клонились легенько.

Увійшов в огородець, — і тут тихо.

Стежки постругані, мало витоптані, по них воробці скачуть, цвірінкають. В траві дзвижчить комаха, а з грядок розливається запах резеди і левкої. Поміж липами стоїть мовчаливий дім.

І було в цім образку щось таке сумирне і тихе, сумне і серцю близьке, що він став як укопаний, і дивився.

Відчинене віконце легенько колихалось, але крізь нього не виглядав, ніхто. В хаті було тихо. Аж ось почувся ледве замітний шелест. Чиясь хода. Хтось відчинив форtepіян і поклав руки на клавіші.

Помішані неясні акорди, нескінчені і ледве початі мелодії, а потім переходи, ще кілька тонів, павза і — сумна а голосна музика Брамса.

Гість тихо підійшов на ганок і став біля стовпа, обвитого зеленим листям дикого винограду. А музика все плила і плила крізь відчинене вікно, наповнювала собою город і зливалася з запахом цвітів, з блакиттю неба, з гармонією літнього погідного пополудня. На нього робила вона дивне враження. Чув усіякі концерти, але цей несподіваний, сільський концерт очарував його, оповив тугою, навіяв спомини, зворушив серце.

Короткий п'ятий танець скінчився. Останні звуки завмерли самі в собі, не вибігли крізь вікно, не роз-

плились у просторі; сконала та дивна музика в агонії своїх власних тонів, як вечір конає в агонії красок.

Тихо. І знову резеда і левкоя, знову лагідна, вже не півднєва, жарка, а вечірня, полиняла блакить, знов велика симфонія природи. Забутись можна. Та цього він не хотів. Кожної хвилини могли відчинитися двері, і міг хто вийти. Він отямився і поклав руку на клямку.

На вид гостя від фортепіану піднялася жінка. На її обличчі видно було свіже зворушення, викликане грою. На снідих щоках падали рум'янці, і дивні вогні горіли в великих, як море, глибоких, очах. Але цей вираз змішався з виразом здивування. На чолі між бровами з'явилася легенька морщинка гніву, уста затялися, якби сердились, що пам'ять не може пригадати імені прихожого.

— Він, чи не він...?

Гість склонився легко і стояв мовчики. Мовчики обіймав її своїм зором. Була та сама. Та сама, що перед роками. Тільки постать її вирівнялась, розвинулась і, дивна річ, не втратила ні крихітки з давнього молодечого чару. Несло від неї сумом вечірньої години, чарами лісової глухі, меланхолією місячної ночі. Пізнав її — і вона його пізнала. То був — він...

І тепер, замість морщинки гніву, з'явився на її обличчі вираз завзяття до конечної самооборони перед грізним, несподіваним ворогом, що йшов на неї, добре знайомою, хоч призабутою силою.

— Пані пізнали мене? — спітав по хвилині, коли мовчайлка стала томити його і її.

— Так, це ви, пане Іванський! Які ж рідкі гости. Вітайте!

В її словах чути було силуваний спокій.

— Просимо ближче! — і подала йому на привітання руку.

Іванському здавалося, що рука ця з грані, і що вогонь з неї пішов йому по жилах. Підніс її до уст.

— Сідайте! Прошу! Ось вам тютюн, робіть сигарко, а я зараз прийду.

— Тільки не заходьтеся, пані! Я лиш на хвилину поступив до вас і зараз іду далі, до міста.

— Спитайте перше, чи я вас пущу. Що сказав би мені мій муж! Ви ж приятелі!

— Так, приятелі, — відповів глухо Іванський.

— Мій муж править вечірню, а по вечірні має похорон, але все це не потриває довго і за яку годинку він вернеться. Не тікайте ж мені! — сказала встаючи і вийшла.

Іванський залишився сам.

Хотів охолонути з перших вражень та не міг. Світовий, бувалий чоловік, що з жінками звик поводитися легко й певно, не тратячи своєї переваги, тут, на вид цієї сільської їмості втратив певність себе, складав вишробовану зброю. І, може, перший раз у житті пізняв, що над освіту, над огляду, над велику штуку життя є щось ще більше — саме життя.

Вертається з заграниці, де кінчив науки. Їхав на добрі, навіть дуже добре місце. По літах блуканини по морі його човен завертав до спокійної пристані, до щасливої будуччини.

Та він чомусь не вірив у тій хвилині, щоб його будуччина могла бути щаслива. Він — і щастя!

І почав проклинати ту годину, що привела його сюди, до цього дому. Злякався самого себе. Міг зрадитися з цими гадками перед нею, міг представити себе бідним, нещасливим чоловіком, а цього він ніяк не хотів.

Встав і почав розглядатися по кімнаті.

То була та сама, добре знайома кімната.

Перед роками було в ній так весело, так ясно. Лунали співи, гомоніли живі розмови, часом гонили пари у жвавім танці. Його батько мешкав у сусідстві, а тут жили батьки Галі. У вакації обидва domi зливалися в один. Тижнями пробував Іванський у Галих батьків, з її братами, з нею. Де поділося все це?...

І спомини тих щасливих часів стали налітати в кімнату, одні наперед других. Втискалися крізь вікна, висувалися з кутів, з-за образів, з-під підлоги. Тихенько спадали зі стелі, і щільно-щільно заповняли собою цілу кімнату.

Іванський не міг оборонятись, став біля фортечну і згадував.

Так застала його колишня панна Галя. Глянула на нього, а йому здавалося, що прошибла його наскрізь, до споду душі.

— Розповідже ж тепер, що вас принесло до нас, — сказала тим самим силувано спокійним голосом, що перше, і вказала місце поруч себе.

Замість відповіді, притгадав слова пісні: „Ой що ж тебе принесло, принесло, принеслó-б? Чи ворон кінь, чи вéсло, чи вéсло, чи веслó-б?”

— Принесла мене, ласкова пані, іронія долі. І здається мені в цю хвилину, що та сама люта доля каже мені, живому чоловікові, жити на цвинтарі, тут, де похована моя молодість, де лиш спомини осталися, як бездушне, нагробне каміння.

Глянула на нього пронизливим поглядом і сказала:

— Як бачу, ви все поетизуєте! Ні світ, ні життя не змінили вас!

— На жаль, не змінили! Я гадав, що життя, це велика школа, і що в цій школі я навчився бути чо-

ловіком практичним, розумним. Я ж учився так пильно!... Та з соромом признаюсь тепер перед вами, що моя наука пішла намарне. Але перед вами мені вільно до того признатися. Ви ж моя добра, давня знайома, моя товаришка, моя... Як нині тямлю, як свій перший віршик прочитав я вам першій, вам єдиній звірювався з усіх своїх молодечих мрій, з усіх поривів. Разом ми читали книжки, разом снували рожеві пляни на будуче. Разом...

І вони стали згадувати. Згадували щиро, як діти, не числячись зі словами і не ховаючи свого зворушення. Вона призналася йому, що по його від'їзді було їй дуже сумно, що пильно ловила всякі вісті про нього, але ті вісті були скромні, чимраз скромніші, аж перестали зовсім приходити. Потім померла мати, лишився батько сам, старий, немічний. У їх хаті зробилося сумно, як у гробі. Потім... потім приїхав Юрчак, і вона вийшла за нього, віддалася.

Останні слова вимовила тихо, ледве чутно. Не сколотила ними тої великої тиші, що обгортала їх собою. А був у цій тиші запах резеди, і левкоїв, і всічнія, літня, важка задуха, і той перловий, вечірній померк, що напливав, як хвилі, як море, і обіймав їх, і в'язав з собою. Чули, що тратять силу і свідомість і піддаються тій таємній силі, що нараз виринула поміж ними.

На церкві обізвалися дзвони. Вона отямилася перша. Зворушення відняло їй мову, і лише глянула на нього, немов би цим поглядом хотіла рятувати себе і його, отверезити, додати сили й волі.

Потім скоро вийшла з кімнати. Як вернулася, була бліда, але спокійна. В сірій, під шию застягнутій сукні, з гладко прочесаним волоссям, струнка, за-

думчива якраз пристроювалася до цього сірого вечора і до цих, ще сіріших споминів...

На струни впав важкий педал і здавив тони, що по дзвігім спочинку загомоніли були так сильно, так голосно, бурливо...

З церкви верталися люди. Кожної хвилини міг вернутися отець Юрчак.

Спокійно засіла до фортепіану і знов затрала свого улюблена Брамса. І була в цій грі така велика туга і жаль такий, що перестає бути тихим, меланхолійним жalem, а стає лютою, божевільною розпуккою.

Аж відчинилися двері, і увійшов Юрчак.

— Свят, свят, свят! — кричав, ідучи назустріч гостеві. — Скільки літ! Скільки літ! Вітай, товаришу! От тобі несподіванка!

Аж тепер звернув увагу на свою жінку.

— Дайже спокій з цим своїм гранням! Покійні батьки матимуть великий гріх за той фортепіан. Кажу тобі, товаришу, чиста мука. От краще піди в пекарню та приладь каву!

Жінка встала і вийшла, він говорив далі.

— Прошу я тебе, нащо мені цей фортепіан? Заплатили за нього щось 500 ринських. Чи то не шкода? Двадцять ринських річного проценту, а в господарстві навіть куди більше. От глупа видумка.

На цю тему говорив, поки не вернулася жінка, а за нею служниця принесла підвечірок.

— О! Так, то розумію! За це тебе люблю! Але перед кавою подай нам наливки. Знаєш, тої з суніць та ожин... Знамениті наливки робить моя жінка, — додав не без гордощів.

Але гість не відповів нічого. Мовчки вдивлявся в обличчя отця Юрчака, червоне, повне, мокре від поту. Внутрішнє вдоволення малювалося на цім об-

личчі, якесь, так сказати, фізичне щастя било з тих його маленьких, сірих очей. Так і видно було, що між тілом і духом цієї людини заключено тривкий мир. І жадна з помирених сторін навіть не гадала починати війну. Пощо? Їм було дуже добре з цим миром.

— Розповіж же нам тепер, товаришу, — почав Юрчак, відеуваючи порожню склянку, — яким способом приблукався ти в наші глухі сторони, з такого далекого, великого світа?

Іванський рад-не-рад повторив те, що розказував перед хвилиною пані Юрчаковій. Але повторив сухо і без серця. Юрчак звичайним способом піддерживав розмову:

— Ага! Так, так! Ну, і що далі?

— Значиться, ти щойно добиваєшся до щастя! почав, підіждавши, як гість скінчить. — А ми, братіку, без ногоні за щастям, давно щасливі! Само нам до рук унало. Правда, жінко?

Жінка не відповіла нічого. Він з пестощами погладив її по обличчі, а Іванському здавалось, що то його гладять щіткою по серці.

— А тепер, товаришу, підемо оглянути господарство. Добре? Вечір як на те дуже гарний, погідний: піде ані хмаринки.

Гість став виникнувати, але господар конечно хотів похвалитися своїм щастям.

— Ось тобі стайня на худобу! В цілім деканаті нема такої худоби. Чисті швіди. Торік маршалок заплатив мені за річну ялівочку 100 ринських. Не віриш? Проспитай жінки. А то мої „нарадієри“. Військові, правда, але коні, коні!... Раз — коні!... Коло діла треба вміти ходити. Як бачиш, дешево, а добре. А то моя стодола. Цього року вона заледве четверту

частину моого збіжжя вмістить, бо треба тобі знати. що крім свого, себ-то ерекціонального поля, я ще наймаю. Кажуть: рілля не виплачується. Смійся! Ще й як виплачується. Треба тільки вміти ходити коло неї, треба бути господарем.

Слово „господар” вимовив іще з більшими гордощами, як тоді, коли хвалив жінку за смачні наливки. Оглянувши подвір’я, верталися до хати. Гостинний господар говорив далі:

На другий рік на місці одеї рудери стане дімок, як пуделочко. Покажу тобі пляни. Все вже готове. Конкуренція розписана, умови з доставцями заключені, словом — все. І це, братчику, не кожний з нас погранить. Не один увесь вік канаряє в кучі, прости за слово. Бувають приходства гірші від моєї стайні. Не віриш?

Іванський навіть не брався перечити. В цій хвилині він був занятий зовсім чим іншим. На мову говірливого товариша навіть не звертав уваги. Цікавила його зовсім інша мова — та, що плила зі струн, з-під її пальців.

У відсутності чоловіка вона далі грала, а Іванському здавалося, що той чорний, мертвий інструмент, це єдиний її лік, єдина дошка рятунку, єдиний повірник бідної, нещасливої душі. І йому зробилося на душі важко, хотілось плакати, проклинати, підіймати протеет до неба, кликати цілий світ до боротьби.

— Знаєш, товаришу, мені ведеться добре, — казав господар, попадаючи в товариський довірливий тон. Одним словом — добре, а було б іще ліпше, якби я мав жінку-господиню. От що! Я не нарікаю на неї. Спокійна, тиха, невибаглива. Балів не забагає, ані візитів. Але, як то кажуть, чоловік і жінка повинні навіть сон один мати. Правда?

— Правда! — відповів Іванський, насилу вдер-
жуочи своє зворушення. -- Добре кажеш! Чоловік
і жінка навіть сон один повинні мати.

Сіли на лавочці під липою і віддихали чарами
ночі. З хати доходили до них звуки фортепіану. Раз
повільні, сумні, меланхолійні, то знову сильні, бур-
ливі, як той біль, той смуток, що перестає бути смут-
ком, а зміняється в безконечну, майже божевільну
розп'яту.

Надворі робилося зимно і темно, що раз темніше,
дуже темно...

ДЗВОНИ

Вороги уступали...

Ночами горіла луна, у днину дими закривали сонце. Густі та їдкі. Чути в них спалену солому, пеперелій волос і пришкварене м'ясо. Людські зойки летіли в світ, як туча, сльози тремтіли, як роса.

Вороги уступали...

На приходстві в Кінашівці зачинили вікна, бо саджа падала на білу постіль. Дихати не було чим. Луна кріпала, дими підлазили все ближче, ніби змій підходив під село, щоб і його злизати. Вже чимало злизав, та все він ѹще голодний.

Отець Савишин вибігав із приходства, ліз на дзвіницю і дивився. Церква стояла на горбку, так і видно було далеко. За кожним разом вертався додому сумний і гірше неспокійний. Не спав і їжа йому не смакувала. Змарнів і побілів, лиши очі набрали ще більшого блиску, ніби хотіли просверлувати завісу невідомого.

Втікати? Ні. Цього він не зробить. Де стадо, там і пастир. Залишився, як наступали москалі, залишившися, як уступають. Перебув стільки, проторпить і решту:

От і тепер. Вечоріє, а він стоїть на дзвіниці і дивиться на шлях.

Довгою, сорокатою гадюкою снуються коні, люди, вози, товар. На возах накопичене всіляке добро. Чого

тут нема? Навіть колиски хлопські, навіть дитячі забавки. А вози тікають, як ті зі спонами перед бурею з поля. На возах і поруч них воїнки: обірвані, покалічені, брудні, мов старці, що вертаються з далекої прощі.

Каламутна хвиля вдарила на наш край від сходу, відбилася від високих Карпат і відпливає, звідки прийшла.

Отець Савишин потонув у думках... Що та хвиля принесла з собою і що залишиться по ній? Діти без батьків, жінки без чоловіків і багато могил. Праця цілих поколінь піде намарно.

Нараз кілька возів відірвалося від шляху і скрутило в село.

Пощо?... Грабувати, палити, людей з собою забирати, як татари.

„Руйнуйте, паліть Сіон святий, Вавилону окаянні діти!”

З серцем, повним болю, прибіг на приходство і замкнувся у своїй канцелярії. Ні робив цього ніколи. Між ним і родиною, та між його хатою і селом не було ніколи засинених дверей. Жінка й діти триვажно дивилися на ці засинені двері. Та ніхто не зваживсь увійти.

А в селі клекотіло. Вулиці прибиралі вид боєвища. Лежали на них якісь чорні купи, і червоніли калюжі. З-під стріх вилітали червоні когути.

Отець Савишин вийшов.

Був блідий, але вже спокійний, уже готовий на все.

„Діла добрих обновляться, діла злих загинуть”, — твердив псалом Давида.

У руках у нього був хрест.

Діти й жінка підійшли: поблагословив їх і дав знак, щоб залишилися в хаті. Эвікли слухати й не питалися, чому.

„Чужим богам не молимось, а Тебе благаєм: поможи нам, ізбави нас вражої наруги, поборов ти першу силу, побори і другу...” — говорив, ідучи через сад. Хрестом благословив усе довкола.

Як прийшов під церкву, салдати злазили з возів.

Деякі поздоровили священика, деякі вдавали, що не бачать його. Один підійшов і приложився до хреста:

— Благословіть, панотче! — сказав по-українськи.

„Блаженний муж на лукаву не вступає раду і не стане на путь злого та з лютим не сяде”, — говорив отець Савишин, вдивляючись у воїнка своїми розпaleнimi очима.

Салдат похилiv голову і хрестився.

— А ми до вас по дзвони прийшли, — відізвався другий, мабуть, старший.

— По дзвони?

— Іменно по дзвони. Такий наказ. Здіймали по інших селах, треба здіймити й у вас. У вас воїни гарні, здорові. Скільки пудів буде в цьому черевачеві?

Отець Савишин оторопів.

Ше вчора чув, що москалі вивозять не лише людей, але й дзвони, та вірити не хотів. Дурив себе, що це неправда, що це одна з тих тривожних істот, яких ходило багато.

Як можна забирати дзвони? Та ж це голос і совість села, його уста і серде. Чи замре хто, чи вінчаться, чи пожар бухне — воїни перші сповіщають. Тішаться або плачуть, для кожної звістки мають інший голос, інші звуки. Як же на селі без дзвонів? Як

мати над колискою, так дзвони над селом. Цілі покоління родяться, виростають і умирають під їх чисті звуки. Від дитини кожний привикає до них і подумати не може, як було б беզ дзвонів. Як сумно зробилося було, коли, з початком боїв, жандарми відчіпили шнури і замкнули на ключ двері від дзвіниці. Здавалося тоді, що дзвони, дивлячись на кривду людську, втратили мову, оніміли. Так мовчали вони цілу зиму. З весною знов заграли, а тепер мали б їх раз на все забрати?

Ні, ні, це не може статися, це ж святотатство...

І отець Савишин твердив один псалом за другим, мов у гарячці, перемішуючи тексти і зв'язуючи відорвані речення в логічний, відповідний до моменту ланцюг.

А салдати сокирами рубали в'язання дзвіниці, щоб на шнурах спустити великий дзвін і два менші, бо по дряглих сходах знести їх було неможливо.

Отець Савишин став під церквою блідий, з горючими зінницями і з хрестом у руці. Чув, як гострі барди примали об дубові бальки, аж луск від недалекого ліса відбивався. Чув, як жалібно охали хрести на цвинтарних могилах, як від церкви відбивався відгомін цеї грішної роботи, як за кожним ударом дзвони стогнали, мов просили, щоб їх не дати, бо вони не хочуть, щоб їх перетоплено на пушкі. Вони хочуть своїм людям і своїй церкві служити. „Чужим богам не будемо дзвонити”, — казали вони. Отець Савишин розумів їх мову, та порадити не міг.

Тих трохи людей, що збіглося під церкву, що ж вони можуть проти ворожої насили? За ними правда, а за тими стала гостра і кулі. Тут треба якоїсь іншої, вищої сили...

І отець Савишин дожидав чуда. Воно повинно статися, щоб гріх не побідив благодаті.

. А салдати рубали. Рубали всі, крім одного. Той, що просив благословення, лежав під церквою хрестом.

Отець Савишин глянув, і мов якесь далеке сяйво озорило його.

„Прозрять незрячі, і повернуть на шлях свій рідний, шлях свій правий, повернути з манівців, з неслави, і до каміння припадуть, батьківського, і обілють його кривавими сльозами” — гомонів сам до себе.

А москалі рубали.

Вже найменш дзвіни стояли один поруч одного на возі, ніби діти, котрих відірвали від матірної труди і наготовили, щоб вивезти в чужину й перетворити в яничар. Вже й середній, доволі великий, виважили з дубової осади, і корону його обмотали мотузям, щоб спустити вділ. І оце добираються до найбільшого, до того, що його салдат називав був зневажливо „чревачем”. Були це гордоші села. Такого дзвона навіть у монастирі не було. Мав голос низький, а лагідний, не картав, а потішав людей, будив віру в побіду правди і волі на землі; це був голос „кроткого” владики. Кілька літ збирав отець Савишин добровільні датки на цей дзвін. Кілька літ радувався mrією, як то він перший раз задзвонить. Цей дзвін дзвонив на свято скасування панщини, і на Спаса, як святили прапор, і тоді, як Стрільців благословили. Цей дзвін мав задзвонити у велике воскресення народу, тоді як... — і отцю Савишинові піdstупили слози до очей. Прорвалася гребля, і океан жалю залив усе кругом.

А москалі ланцюгами і шнурами обмотали розсоки велетня, мов роги лютого бика, щоб його спустити вділ. Та замало рук було в них до такої тяжкої роботи.

— Гей, ти там, чого винулив очі, хапай за шнур! Підтримуйте криса дрючками, серце зніміть, то легше

буде. Так. А тепер прикотіть з-під лип колоди. Га-разд! Нумо враз!

— Лиштіть! — залунав нараз пронизливий, неприродний голос.

Всі оглянулись і побачили, як отець Савишин підняв хрест угору. Здавалося, росте — понад липи, понад церкву, до неба. З очей, червоних від сліз, били іскри, як крізь зливу громи. Біле обличчя відбивалось від чорних дубових дверей церкви, як місяць від хмар, і променіло. З уст вилітали слова, ніби громи:

— Хто доторкнеться до дзвону, той не доторкнеться більше ні-до-чого!

— Тягни, тягни! — наказував салдат, вимахуючи нагайкою.

— Хто дивитиметься байдужно на його упадок, той не побачить ні жінки, ані рідних дітей!

— Не слухайте попа, наї собі юрчичти! — заохочував унтер. — А нумо враз, ану всі, як один; гей, дубінушка да ухнем, — ух!

— Хто не кине цеї грішної роботи, на того мій проклін, проклін від Бога, від людей від живих і вмерлих, від оцеї землі, — про-клін!

Не домовив, як ті, що під грозою нагайки, взялися були дзвін спускати, тепер, перестрашені прокльоном, відскочили й розскочилися, мов' би це не слово, а щось видиме, страшне падало на них крізь двері із церкви. Відскочили, шнури та ланцюги рванулися вгору і потягнули за собою тих, що тримали їх у руках, дзвін захитався, охнув і полетів уділ, розбиваючи в тріски всі ті палі, колоди, бруси, весь той крам, що мав' його з дзвіниці знести на чужий, воєнний віз. Упав і крисами зарився в землю, накриваючи того, що проводив ділу руйни.

Довго чути було в дзвіниці зойки і стогони, а під церквою стоять, мов задеревілій, священик з хрестом піднятим угору, з обличчям, як ярий віск, з очима, як похоронні свічки, і голосом різким, ніби не од міра сего говорив псальми, переплутуючи одні з одними, як чоловік, що переплутує сліди в темряві.

МІЙ ТОВАРИШ

Полуднє, спека, коні насилу біжать, збиваючи копоти по дорозі. Шкірою вибитий візок пече тебе здолини, а згори сонце шкварить. Та зате довкола таک гарно, що забуваєш про пекельну жару. Направо й наліво лан золотого вівса хвилює злегка, дуже злегонька, не від подуву вітру, лиш від ваги зерном багатих китяг. А над ним небо таке синє, як волошки велике й глибоке, як перевернене море.

Між ланами, настрічу голубому блакитові, біжить широка дорога, без стовлів і ровів, та зате з придорожнім хабузом, прибраним пахучою материнкою і червоним маком. Тішиться око.

Підвечір небо біліє і рідне та розступається перед тобою кудись дуже, дуже далеко. Від вовчих ярів та від панських ставків подуває холод, часом по колоссі перебіжить вітер та хвилює пшеницю і скучеряється жито. Часом якась забута пісня затрає на сухій билині, або крикне перелетна птаха, або загримить вистріл на болоті. І знов тихо. Вечірній смуток сідає на землю, і з придорожніх хрестів та каплиць щирить до тебе свої білі зуби, а широкий простір робиться ще ширший, а твій шлях видовжується перед тобою в безконечність, а ти на ньому такий безсилій і маленький, що здається тобі: не доїдеш, не доб'ешся до цілі ніколи.

Аж ось перед тобою хмара, якби поїзд переїхав
та пустив гриву диму. А з тої хмари виринає безліч
ніг, туловів, голов — це діти женуть товар у село.
І тобі веселіше стає, що побачиш людські оселі і спо-
чинеш у тихій, подільській хаті. Та поки діб'єшся до
села, привітає тебе цвінттар. Кілька, сосон пригадає
тобі північні піски, кілька хирлявих смерік спитається
тебе, що чувати в горах, а цілий гурт кам'яних та
дерев'яних хрестів вибіжить поміж дерева дивитися,
хто такий іде. Навіть могили, порослі зіллям та тра-
вою, підіймуться на мить, глянуть, а як переїдеш,
знов припадуть до землі та далі лежатимуть спокійно,
слухаючи, як шумить збіжжя, виплекане їх працею
і потом.

Люблю їхати Поділлям.

Мій віз якраз минув був цвінттар та спинявся
звільна, щоб з'їхати з прикрого горбка в село, коли
нарубок, що поганяв кіньми, обернувся до мене і, по-
казуючи батогом направо, сказав:

— А от туринецькі єгомосць!

Я мимохіть глянув і на спорому ланку конюшини
побачив сіру рясу й великий білий капелюх. Власник
того капелюха, побачивши нас, підняв праву руку до
чола, щоб заслонитися від яскравого заходячого сон-
ця, а лівою гордо підперся в боці. Щось знайоме
просунулося нараз через мою пам'ять.

З незвичайною скорістю перекинув я тисячі днів
і тисячі людей, і знайшов його. Це ж ніхто інший, як
мій шкільний товариш Платонід Якимчук, перший
гулик і наймоторніший молодець із цілого нашого
товариства. Та рука на бедрі, як із якого лицарського
портрету, та піднесена голова, ті насунені брови —
та ж по тім можна б його хоч би на другій півкулі
пізнати!

Що ж він тут робить, у тім далекім подільськім селі? Тимчасом і він мене пізнав та, махаючи на парубка рукою, щоб спинив коні, простував до моого візка.

— А ти куди?

— А ти тут що робиш?

— Я тут попом, як бачиш.

— А я їду до рідні в гостину.

— Злази!

— Даруй, але я поспішаю. Там мене ждуть. Як вертатимусь, то поступлю до тебе.

— Не вірю і не пущу, — сказав, стягаючи мене з воза.

— Їдь на попівство і кажи, щоб tobі дали їсти, а коням, як видихаються, всип зерна. Ми підемо городами. Та ще скажи в кухні, най для нас ладять добру вечерю, чуєш?

— Чую, прошу отця духовного.

І поїхав, а ми пустилися йти. Зимна, росиста конюшина відразу стерла порох із моїх ніг та дихнула на мене милою прохолодою. Ми ступили кілька кроків і стали. Мій товариш глянув на мене, усміхнувся і плюнув.

— Hi! Вірити не хочу, що це ти. Ані мені не снилося видіти тебе тутки.

— Так чоловік заховається перед світом та перед минулістю, що хоч псами трохи, а той ворог тебе й не шукаючи знайшов. Тыфу!

Ми знов зробили кілька кроків на густій товстій конюшині, і мені пригадалося, як то я пераз із цілим товариством шукав у такій конюшині щастя, аж нараз мій товариш похилився до землі, прикляк, розгорнув листя, вирвав якісь пожовклі, мов спалені, билини і, показуючи мені, сказав зі смутком: „канянка”.

Я мало не розсміявся вголос. Той чоловік, що колись не опустив жадного працника, жадної вечірки, що в легкій товарицькій розмові з жінками знаходив стільки пригади, що з міста не хотів до батьків на село навіть на день-два показатися, той чоловік, що в здобутках зовнішньої культури бачив весь час життя, — той чоловік стойте тепер передімною в довгій, як пустельник, рясі і в капелюсі, як старий пасічник, та ще з канянкою в руках.

— Це нещастя! — говорив, киваючи сумно головою. — От бачиши, на тім зеленім килимі, що по ньому тепер так радо ступаємо, за кілька днів показується пліші, як лисина на голові передчасно знищеного чоловіка, за тиждень-два тих плішів буде щораз більше, а врешті пропала твоя коюшинна...

Кинув жмут сухих ростин, глянув на мене і провівив:

— Постарівся ти, хлопче!... Ну ходім, бо ніч надходить.

І справді ніч надходила. Подільська, літня, спокійна ніч. Небо меркло, сіріло і мертвіло. Зелена коюшинна ставала чорною, як овечий кожух. Кущі і дерева більшли й росли, перемінюючися в якісь загадкові постаті, в мандрівні вежі, у вози, що поночі без візників їздять.

Хати насували на очі солом'яні стріхи та зітхали вечірнім димом. За хвилину вони поховаються в затишну сутінь садів та гайків, і в селі зробиться зовсім тихо.

Мовчки провадив мене мій товариш вузькими зарослими межами з тою дбалістю доброго рільника, що не любить толочити зерна, чиє б воно не було. Він ішов скоро й не спотикався, зате я, непривичний до таких ходів, щохвилини попадав у збіжжя. Ми

перетяли кілька суголовків, перелізли пліт, один, другий, і опинилися в гарнім невеличкім саді.

— Мусиш до мене приїхати по Спасі на грушки моого власного хову.

— То ти вже й на садівництві розумієшся?

— Добрий господар мусить усе знати. Скажи сам, що варте село без саду, та ще подільське? Тут тобі і птаха заспіває, і бджола забринить, тут тебе обгорне паучча, пестлива тінь. А весною, як кожне деревце вкриється квітом, а земля встелиться травою, я цілими вечорами пересиджу на лавочці, яку власними руками зробив і поставив. Кожне дерево живе, говорити до тебе. А скільки шепоту, як вітер повіє, скільки тривоги, щоб не було бурі. Послухай...

Я мимохіть став і справді почув легкий, ледве помітний шелест. Це шелестіло листя та галуззя за подувом теплого, західного вітру.

— От, якби ти не ішав з міста, то зрозумів би, що кожне дерево надслухує в цей мент, з якого боку вітер віє та питаеться одно в одного, яка ніч буде, і чи можна спокійно спати. Але де вам до того! Вам електрика, самоходи, штука, газети... Марнотравні сини!

З саду увійшли ми в горбд, потім у городець, а з городця в стару, але гарно удержану хату. Була це хата заможного селянина, без міської обстанови, без видумок культури та вибагів моди..

Стіни білі, мазані вапном, дерев'яна стеля і чистенькі, не дуже великі вікна.

Насередині — великий, дубовий стіл, довкола — гарно повироблювані стільці, коло дверей цяткований мисник. Під стінами — лавки, накриті килимами, до машинної роботи; на стінах — святі образи.

Якийсь великий спокій, якесь примирення з життям царювало в тій дивній кімнаті. Радо і вдоволено

сідав чоловік при тім дубовім столі, забуваючи про всі клопоти та заходи, які полішив у місті.

— А є ти, Гандзю? — гукнув панотець, відчиняючи двері до кухні. — Подай нам світло і вечерю!

За хвилину увійшла десятилітня дівчинка з двома ярими свічками, поклала їх на стіл і взялася зносити всякі тарелі й тарілки.

— Гарно, але дивно мешкаєш собі, — почав я, розглядаючися по хаті. — Знаєш, я тебе далеко скорше уявляю собі в великій балевій салі, або в театрі в льожі, або при зеленім столі в якім нашім Монако, як тут у цій хаті.

— Вірю тобі, але про це побалакаємо ще по вечери, а тепер їжмо, бо молоко підійде сирваткою.

І ми почали їсти квасне молоко з кашею, як не знати які марципани.

— А тямиш ти наше снідання у Мусяла, в осібній кімнатці нагорі, з омарами та шампанським?

— Де, коли?

— Де? Кажу тобі, у Львові. А коли? Цього докладно не тямлю, досить що по двою з тим поручником, якому ти розчертів лоб, як маківку.

— Тямлю, — сказав і склонив голову, якби засоромився.

Я глянув на ту голову, на високе, поморщене чоло і був лихий на себе. Та голова хилилася під вагою споминів, а чоло морщилося, згадуючи забуті провини.

— Прошу, будь ласка, стрібуй наших сільських пирогів, — промовив нараз голосом өвічливого господаря дому. — Якби я був знав, що буду мати в себе такого гостя, то був би роястарав м'яса, бо ви, міські люди, належите до „м'ясоїдних звірів”. І нігті так стружете, як кігті у вовків або в яструбів. Слово

даю. Але ти не гнівайся на мене. Я не зі злого серця. От так привик говорити те, що думаю, або нічого не говорити.

— А хіба ж ти не єси м'яса?

— Ні.

— Цікаво.

— Зовсім нецікаво, лиш природно. Це, на мою гадку, не годиться з культурною місією чоловіка відбирати живим соторінням життя і істи їх. Знаєш, що мені іноді соромно дивитися, як на празнику або на весіллі люди напихаються м'ясом, та ще вибрають його гарно та подають на квітистих тарелях. А, може, ти з'єси доброго домашнього сира? Це наш галицький „ементалер”. Стрібуй. А по вечері нап'ємося домашнього медку, але це вже під хатою, на приезьбі, бо в хаті душно.

В хаті справді робилося душно і так якось важко та млісно, як буває звичайно перед бурею. Ми вийшли під хату та посідали на свіжо мазаній приезьбі. Гандзя винесла нам збанок меду та поклала його на липовій колодці біля приезьби. Наповнила дві чарки й пішла.

— Даї нам Боже! — сказав господар, беручи чарку в руки.

— Даї Господи, — відповів я, підіймаючи другу.

І почалася розмова. Така спокійна та широка розмова, що не веде до ніякого діла, що не має нічого іншого на цілі, крім обміни гадок та почувань. Тої розмови слухали дерева в саді та квітки в городі, спершу прислухувався їй також великий чорний псс, що прийшов із подвір'я та крутився коло нас. Він поклав був свою голову панові на коліна і дивився йому так пильно в очі, якби конечно хотів його зрозуміти, та почувши, що ми говоримо про речі, які його не торкаються, скрутівся в клубок і почав за-сипляти. Іноді тільки зітхав, та так якось глибоко

й важко, як стурбована людина; Бог святий знає, за чим. У повітрі літали лилики, а повітря робилося щораз душніше. Не було видно ані зір, ні місяця.

— Гарно в тебе, — почав я, кінчаючи першу чарку справді доброго старого меду. — Нема що кати, гарно. Тільки я не знаю, як ти тут можеш висидіти цілий рік, у такій глухій закутині, далеко від культурного світу.

— Як можу висидіти? От так, як бачиш. А я знов не можу зрозуміти, як ви сидите цілими роками в тій товкітні, у тому пеклі, що називається містом.

— Маємо часописи, книжки, товариства, театр, мистецтво, словом, маємо все.

— Тільки нема у вас одного — життя. Замість природи, замість вдоволення, яке вона чоловікові дає, ви зробили собі свій власний, штучний світ і хочете, щоб він вам дав щастя. Ніколи. Звідти у вас стільки молодих старців, стільки людей знеохочених до світа і до життя, стільки всяких неврастеніків та абератів, стільки самовбийників. Що — ні?

— Може, і правда, не перечу, але що ж робити? Мусить же бути міста, бо вони є осередками культури, вони є верстатами поступу.

— Ха, ха, ха! Яке гарне слово „поступ”. І ти справді вірши у цей наш „поступ”. Бо я зневірився давно.

— Як то? А телеграф, а залізниці, а промені Рентгена, а бактерії?

— Я тобі їх ще з причинком дарую за сільське здорове повітря, за добре зуби і кріпкий жолудок, та за той епокій, якою в місті навіть у монастирі не найдеш.

— Е, ти переборщив. От возьмім, приміром, залізницю. Дістане чоловік вістку, що хтось із найближчих хорій, або в нещасті, або що лучається на-

тода зробити якесь хосенне підприємство, сідає на паровіз та й гонить. Ні, я справді не розумію, як ти можеш не признавати таких мудрих та добродійних винаходів, без яких нині годі було б обійтися.

— Без яких, — підхопив мій товариш, — люди обходилися б дуже добре, якби їх та твоя чудесна культура не порозганяла на чотири вітри: сина від батька, доньку від матері, чоловіка від жінки. І що мені з того, що я можу сісти і поїхати до Парижа, або до Лондону, коли там і всюди стріну ту саму людську біду, кривду і відиск? Що мені з того, що я пізнаю будову сонячної системи і склад людської крові, і природу клітин, коли вони не дадуть мені відповіді на основні питання про наше життя, про його ціль та ідею. Відбереш мені весь чар, усю принаду, всю розкіш, яку має око, дивлячись на цей Божий світ, а в заміну за те що даси мені?

Бачачи, що маю діло з непримиреним ворогом культури, я не відповів нічого, лиш рішився дозволити йому, щоб виговорився доволі.

— Або ті ваші часописи. Ви без них просто дихати не годні. А скажи мені, чим вони вас кормлять? Брехнею, сплітками, злобою та бабськими новинами. Пошо тобі, чоловіче, знати, що якась там княгиня утекла від свого чоловіка, або що якомусь там банкірові вкрали гроші, а якийсь знов пан віддав свою доньку? Чи ти від того будеш мудріший, кращий та ліпший? Або ті вістки з цілого світа, про те, як за морями люди воюють між собою, як на другій півкулі ладяться до війни, а в сусідній частині світа заключили мир. Погадай, скільки спокою кожний такий часопис забирає тобі, скільки праці завдає твоїй пам'яті і твоїй уяві, скільки непотрібного зворушення викликує в тебе, а все для якої причини? Чи ти з того робишся кращим, чи по прочитанню такого часопису

почуваєш себе благороднішим? Де там! От звичка та
тільки! Культура! Страх, які культурні, а злодіїв,
а душегубів повні в'язниці! Як так далі піде, то що-
другий дім буде шпиталь, а щотретій в'язниця. Інакше
ї не може бути. Та ж чоловік не з заліза. Де ж він
тому всьому годен дати раду? Кажеш, медицина ви-
соко зайшла. І зуби рве і жолудки випорює. Далі
мізки і серця будуть вимати, і такі порожні люди
ходитимуть по світі. А подивися ти, скільки тепер
божевільних, скільки сухітників! Як є половина хоч
трохи здорових людей — то добре. Бо незабаром
ї цього не буде. Щодругий занедужає, щотретій зду-
ріє, а решта попаде в таку лють, що всю ту твою
культуру рознесе, спалить і з землею зрівняє.

— А тоді?

— Тоді розійдуться люди по світі і пічнуть жити
на волі, дихати, їсти, сміятися, як Бог приказав.

— Поки їм не навкучиться. А потім пічнуть на-
ново будувати міста та думати над винаходами, сло-
вом — творити якусь нову культуру.

— Але іншу, ліпшу, здоровішу від нинішньої.

— Чи ліпшу, де побачать колись наші наслід-
ники. От старі мрії, старі, як світ. Краще випиймо по
чарці, бо мід твій справді добрий.

— Мід медом, а слова словами. Те, що я тобі го-
ворю, старе, як світ. Згода. Але чому люди цього не
бачать, чому не завERTAЮТЬ із дороги?

— І видять, і завERTAЮТЬ. Від Русса до Толстого
скільки то було таких завERTАЧІВ та, мабуть, не так
легко завернути, як тобі здається.

— Аж прийде хтось, відчинить ту велику тюрму
і випустить людей на волю. Побачиш... А поки що
випиймо справді по чарці та й підемо спати, бо вже,
мабуть, пізно.

Ми випили по другій, але спати не йшли. Щось нас держало на тій пріязьбі. Вже останні світла погасли на селі, вже перші півні почали співати, а ми сиділи один поруч одного та дивилися на чорне небо, що грохило бурею.

— От один приклад тої вашої культури. Послухай. Колись тут вертається я з консистора, куди кликали мене вирішати за такі провини, як те, що я з хлопами браталася, що службу читаю по-українськи, а не по-слов'янськи і так далі. Сиджу я в передлілі для некурців та дрімаю. Вія трясе, туркотить, дим та вуглиний пил привнається крізь кожну щілину і лізе мені до очей, порошить тіло, пхається під одежду. Люди тручаються, кричать, поспішають, немовби їм цо хиувало. Хочеш глянути у вікно — годі: дерева, хати, поля пробігають попри тебе я такою скорістю, що око надух томиться і слізозою заходить. На одному перестанку входить молода марна паня, гарно, дуже ограйно вбрана. Нема на ній нічого лишнього, нічого такого, що вражало б тебе немило. Кладе нову шкіряну торбу на поліці, а сама сідає між мною і між незнайомим мені паном, годованим, як кабан великої, червонім і сипливим. Сідає, голову спирає злегка на брудну спину зова і дивиться перед себе на якусь валізничу оповістку. Але видко, що очі її задумані і розамріяні, прошибають стіни вагону і летять кудись далеко й далеко. Якась сіра сила закриває світ перед ними, якась душевна мріяка, якась чорна хмара болю, в якої за хвилину поллються струмки дощу. Ось повіки починають щораз скорше опадати й підійматися, уста починають дрижати, коло устявляються якісь непевні морщинки, і голосний плач мішається з туркотом коліс і з сапанням мого незнайомого товариша. Чого вона плаче? — прийшло мені на гадку. Може, в похорону вертається або на пох-

рони їде? Ні, бо вбрана не в чорну, але в ясну, гарну одіж. Чого ж? Бог її знає. Але ж плаче чимраз гірше, чимраз ширіше. Рада б спинитися, перестати — не годна. Плач, як хвиля прівав її і несе з собою. А тут тимчасом і зправа і зліва і знасупротив глядять на ней чужі людські очі, недобрі, що їм перервала тупий, бездушний спокій або ошумілу дрімку. Чого ж вона плаче? Бог її знає. Але плаче довго, безнастанно, гірко. Минаємо села, міста, ріки, поля, а вона плаче й плаче. Той плач спершу цікавить мене, відтак гнівить, а вкінці зворушує. Я рад би взяти її сплакане обличчя в свої долоні, пригорнути до себе і спитати, чого вона плаче. А потім погладити по тих зболілих висках і потішити ширими словами. Усе на світі минає: не плач, не плач, не плач... Та мені не годиться: це ж чужа людина, а дотого жінка. Годі! І я дві години їду і слухаю її гарячого, непотішного плачу. — Ось тобі ваша культура з її мудрим, етичним, людським „годиться — не годиться“. Це тільки маленький, дуже маленький приклад. Адже у своєму селі я не мину навіть дитини, що плаче, бо булку згубила. Адже... та що тут багато говорити, люди перестали бути людьми, та й тільки. Ходімо в хату!

В хаті чекала нас постіль; для мене — на ліжку, для нього — на широкому ослоні. Постіль була свіжа, пахуча, така мила для втомленого тіла. Я хотів зачинити вікно, але мій товариш не дав:

— Лиши! Не бійся, не буде бурі. Я тепер знаю, з котрого боку надходить дощ, а звідки віє суховія. Можеш спати спокійно.

Ми полягали, та сон якось нас не брався; виблисся ми з нього.

— Ігі, і з дороги чоловік, і спати не годен, — кажу.

— Я також, — додає мій товариш. — Звичайно в цій порі обертаюся вже на другий бік, а нині за-снути не годен.

Почалася вдруге розмова.

— От цравда! Скажи но мені, як властиво збу-лася в тобі така переміна?

— Багато говорити, а мало слухати. Але як кó-нечне хочеш, то слухай...

— По тім двобою, про який ти згадував, узян від мене мій „старий” слово, що я буду на себе вва-жати і виправив мене на дальші студії до Берліна. Думав, що коли „буду здалеку від неї”, то забуду й пічну інакше жити. І справді, нове велике місто, не-звичайно живе й рухаве, заняло мене на якийсь час собою; я спершу „загуляв”, а отіля з головою вліз у свою геологію. Так минув рік, надійшли м'ясниці, а з ними балі. І лихо хотіло, що одного вечора вичи-тав я в часописі, що в місті Н. відбудеться великий баль, при звуках військової музики і т. д. Значить, і „вона” буде. Буде танцювати, бавитися... І пішли думки за думками про те, як вона буде вбрана, з ким гулятиме, що буде в танці говорити, як буде вигля-дати. Немов жива, виринула вона передімною. Я по-чув її просто при собі у вирі розколисаного вальса. Я чув її притищені, вривані слова, видів її скильо-вані рухи — дві сили, що підбили мене. Почути її, побачити, гуляти з нею, конечно, за всяку ціну! Я зі-брал свої балеві причандали і ще тої самої ночі іхав на баль. Погадай, до чого здатний такий шалений хлопець — із Берліна їде до нашого підгірського мі-стечка на баль. Правда? Приїхав я, входжу до шатні, чую — грають вальса. Котяться пари за парами, як хвилі, майже самі знайомі, самі свої. Ось і вона. З ким? З ним! Може, я недобре бачу, може, це хтось тільки подібний? Підхожу до самих дверей і див-

люся ще раз — ні, він. Говорить до неї, питається, чекає відповіді і гонить у шалечім танці. Обійшли залю раз, другий, а за третім мені почав цілий світ у голові гуляти, я вхопив капелюх і вийшов. Хотів сісти на залізницю і їхати назад. Але поїзд не йшов. Треба було очувати. Я зайшов до Краківського готелю і казав собі дати „число“: донині тямлю котре, на першому поверсі з двома вікнами, з одним на Залізничну вулицю і з другим на ту поперечну, вже не тямлю, як вона звуться. Вийняв я револьвер із нагрудної кишені, поклав його на шафці біля ліжка і розібрався. Не тямлю нічого. Забуваю навіть, де я, і що зі мною діється. Здається мені, що готель враз зі мною їде, що я дивлюся крізь вікно і виджу безліч гуляючих пар, що вітер грає вальса. Часом май поїзд заскрігоче на скруті, свисне й пустить хмару диму. Тоді паразітів чіпчається танець, лишається пусте поле, на ньому грубі смуги диму, і я сам один. Та ось появяє вітер, розійшовся дим, і я бачу, як просто на мене гонить той шалений поїзд. Вихопився із шин і вгняє по пустих пустарях. А довкола цього хмарі диму, а в димі безліч пар, і вітер грає вальса. Тікай!.. І зриваюся, протираю очі, хочу встати. Підвожуся і виджу, як рівночасно в ногах ліжка показується сиве волосся, чоло, очі, борода і стає старенький, добродушний чоловік, із дивною, незрозумілою усмішкою біля уст.

— „Хто це?“ — кричу і хочу вхопити за револьвер. Але він простягає свою руку, і я наду безсильний на постелю з очима, влішленими у його очі і в ту дивну, незрозумілу усмішку біля його уст.

— „Ог тут, — починає старець, — на тім самім ліжку, знайшли „його“. Лежав так само, як ти, лиши нога звисала на долівку. Мав такі самі мутні очі, таке прив'язле обличчя, лиши на грудях мав червону квітку“.

Я зібрав останки сил, зірвався з ліжка і підняв завісу. Синій ранок кинувся в кімнату. Я сперся спиною на вікно і глянув перед себе, в ноги ліжка. Там у сірих сутінках досвітку стрінув я ті самі пронизливі очі і ту усмішку дивну, незрозумілу.

— „Мав таке прив'яле обличчя, як твоє, лиш на грудях прощітала червона квітка. Так, так” — говорив, розпліваючися в променях сходячого сонця. — „Так, так”.

Я зібрався скоренько, розплатився і вибіг на вулицю. Місто будилося зі сну. З балю верталися люди. На скруті вулиці око в око стрінувся я з „нею”.

Верталася з батьками додому. Весела, рум'яна, розваблена. Обкинула мене докорами, сміхом, гнівом і просьбами:

— Як можна? В залі говорили, що ви були, але я не хотіла вірити. Чи не занедужали нагло? Як не підете разом із нами, то знати вас не хочу. Мусите піти. Як ви змарніли! Бійтесь Бога, треба вважати на себе!

Словом — розщебеталася, як пташка, і цим щебетом тягнула мене за собою аж до хати. На сходах хотів я попрощатися і вертатися до Берліна, але мене не пустили. Затягнули до хати, кажучи, що було б гріхом непростим пускати такого втомленого і, мабуть, чи не хорого чоловіка. Ми випили чай, побалакали і розійшлися, щоб відпочити. Кілька годин переспав я кам'янім сном і збудився щойно до обіду. Ніколи того обіду не забуду. Не знаю, чи „її” щебетання, чи той здоровий сон, яким я в добре знайомій хаті переспався, чи, може, те шире приняття, яке мене тут стрінуло, досить, що я нараз прийшов до себе, повеселішав, розговорився і почав зовсім свободно оповідати свій нинішній привид. Бтім прибігає

зі школи єдиний синок панства В. і каже, що в Краївськім готелі застрілився якийсь поручник. Можеш собі уявити враження, яке на нас та вістка вчинила. Щось незвісне, загадкове, страшне пролетіло понад нами, щось, що морозить найсердечніше тепло і найближчих людей віддає одних від одних. Якась нерозгадана тайна. Я бачив, що очі всіх дивляться в ту хвилину на мене і вважають мене, коли не звиновником тої події, то бодай її учасником, і що той погляд залишиться при меті на все. Обід ми докінчили мовчки, подякували собі взаємно і мали перейти до другої кімнати, але я зараз ухопив за капелюх, щоб вийти на місто. Щось мене тягнуло туди, до того готелю, і до того „числа”, де відбулася несщаслива пригода. Господар дому, мабуть, догадався, який мій намір, і не хотів мене самого пустити. Ми пішли обидва. І що ти скажеш? На тім самім ліжку, на якім мені перед десятма годинами снівся той сон, чи привид, чи Бог знає що, лежав „він”, із прив'язим обличчям, із потухлими очима, з кривавими грудьми. Одна нога спадала справді на долівку, немов шукала землі, в хвилині, коли відривалася від неї на віки. На чолі пізнав я той знак, що його зробила перед двома роками моя шабля. Я глянув на нього, здивувався, потім мороз перейшов мені по шкірі, а потім якесь немиле почуття непевної вини обняло мене. Адже я бачив його так недавно, як гуляв із »н'єю«, такий гарний, моторний, веселий, такий певний себе! Що сталося так нагло? Яка причина, хто тому винен? І в одну хвилину ввесь мій роєстрій повернувся до мене. Я почув, що трачу рівновагу і лечу кудись, куди нема землі під ногою. В одну мить притгадав я собі початок того сну: гук машини, музика вітру, шалений танець незрозумілих пар серед пітьми диму. Я побачив удруге той дивний поїзд, що вирвався з шин і гонив за

мною. Я почув страх, що мені доведеться втікати перед ним, може, довго, дуже довго по незнайомих шляхах і полях, поки він не дожене мене і не розтрощить... Хотів я цілою душою знайти якусь певну доріжку і, хочби вона була Бог вість яка прикра, добитися нею до безпечного місця. Я читав пильно часописи, ловив усякі вістки, щоб дізнатися причини самовбивства, але нічого не міг. Не було для мене захисту, не було втечі; так почалася погоня.

— „Ти винен”, — говорив мені якийсь незнайомий, глухий голос, — „він тобі зробив місце, він поступив собі гідно, дав тобі милостиню, кривауву милостиню, а ти її приймеш”.

І мені справді здавалося, що той чоловік зробив мені місце, що уступився з моєї дороги, забираючи з собою якусь велику, дуже страшну тайну. Хто знає, що сталося між ними? Гроби мовчать. Я не дізнаюся правди ніколи. Дарованого проща не числи. „Ти дістав милостиню!” Чи приймеш її?

Що діялося тоді зі мною, того я тобі не в силі розказати. Я й сам цього не тямлю. Нічого було трилогі, яка не мучила б мене, не було страху, який не сходив би на мене, не було такого зворушення, яке не тряслось б моєю душою. Іноді приходив спокій, не спокій, а тупа, глуха, німа і сліпа байдужність, — на світ, на людей, на себе, на все. А за нею — нудьга безконечна. Я шукав розваги в науці, в дорозі, в гулящому житті, і не знаходив її ніде. Коли б я міг був шукати того інтересу в самім собі, роздряпуючи власні рани і розтираючи їх перед світом на милосердя або на глум юрби. Але ж я був геологом, я держався кріпко землі, а не призначав нічого, крім того, що можна дослідити та зрозуміти. Словом, я перебув трагедію. Нічого не знайдеш такої душевної недуги, такого хоробливого прояву, якого

я не зазнавав би на собі. Я жив десятий раз, ділився на кілько, бував у кількох місцях рівночасно, умірав безнастанно і не міг умерти... А нині глянь на мене. Від трьох літ голова мене не заболіла. Чи ти це розумієш, чи ти це годен оцінити? Видиш, перед хвилиною йшов град на моє збіжжя і міг його знищiti дотла, а я спокійно згадував ту бурю, яка пройшла наді мною. Три роки голова мене не боліла! Розумієш?

— Розумію, тим краще, бо мене з точністю жевського годинника болить кожної неділі; але скажи мені, що в твоєму оповіданні винна культура? Адже й інкультурний чоловік може шаліти за дівчиною. Ну?

— Може, але не так. Може забити себе, її або його, може здуріти, але не зогніє живцем; його душа не пічне розкладатися, як це зо мною було. Я тобі не оповів усього, але, коротко кажучи, я перебув той великий проклін, який кидає природа на своїх марнотратних дітей, на тих, що виреклися її і пішли шукати інших богів. Я вернувся до неї, в покорі, як марнотратний син. Не в санаторіях і лічницях, куди мене висилали, але в нашім глухім подільськім лісі, куди я поїхав на відпочинок, прийшов я до себе. Тут, у хаті побережника, сидів я, як у пустельні, не видячи цікого, крім господаря, господині і їх доброї доньки. Тут нечув я іншої пісні, крім пісень лісових птиць, іншої музики, крім шуму дерев, інших гостей, крім серен і вайців, що приходили з гущавини на недалеку поляну. Я почав їх слухати і розуміти, почав читати з тої великої книги мудrosti, що зветься природою: вона мені подала ліки і привела до здоров'я. Нині я зрівноважений чоловік, і, мабуть, ніщо не в силі викинути мене з тої рівноваги... Ну, але ми спім. Північ минула...

Справді було, мабуть, дуже пізно. Надворі стало прояснюватися, мертвa тиша, яка кілька годин томила землю, лякаючи її бурею, минула. Легкий вітер повівав понад садом і заносив до вікон рідкі каплі дощу; сліди, що недалеко, може, на другім селі була буря. На душі робилося легко, як по нещасті, яке нас щасливо минуло, так що я, не вважаючи на дорогу, та невиспаний ніч, почував себе кріпким і здоровим. Здалеку доходив грюкіт громів. Хвилину мовчали ми, а відтак почав мій товариш знову:

— Іще одно. Не гадай, що з своїх поглядів я роблю яку теорію та стараюся її ширити. Борони Боже, я бережу їх для себе, і вір мені, що я навіть досі нікому не оповідав того, що перед хвилиною тобі. Ми ж старі товариші, і я знаю, що ти не піддімеш мене на сміх та не здивуєшся, що я тебе винудив своїм балаканням. У мене в селі є читальня, шпихлір, крамниця. Чому ж? Що добре і хосенне, нехай буде. Що? Ні?

— Так, так, але я все ж не розумію, як ти тут удержишся так далеко від світа?

— Зовсім недалеко. Мені здається, що я саме в центрі того, як ти кажеш, світа. Я тут, бачиш, знаю кожного чоловіка, а він знає мене. Ми розуміємо одні одних дуже добре, і вір мені, що найдурніший туточкій мужик близчий мені від пересічного вашого урядовця. Нас лучить життя. Я розумію землю, а вона, здається, розуміє мене. Прийде літо, почне доспівати збіжжя... ні, ти не відчуваєш того, що тоді діється на землі; які зміни приносить кожна днина, якої ваги набирає кожна хмарка на небі. Це не менше цікаве від взаємин двох держав, що хитаються між миром і війною. Або жнива. Чи може бути що краще, як сісти над покосом та слухати бренькоту кіс і шелесту стебел, що спокійно кладуться на пере-

весло. Багато розваги дає мені город і городець. Я плекаю залюбки квіти. Побачиш рано, які вони в мене розкішні. Я сам саджу їх, сам підгортую, полю, підливаю. А хоч їх стільки є, то кожна квітка для мене має щось нове, щось, скажім, індивідуальне, так що я з великою нетерпеливістю чекаю, коли розцвітеться кожний новий пупінок. Зимою знов, як земля вbere на себе білу зимну шубу і пічне спочивати, і я відпочиваю разом із нею. А як прийдуть великі морози, і птахи не мають що їсти, кажу на жердках розставляти снопи пшениці і жита, щоб той безжурний співучий народ не вгинув із голоду. Поняття не маєш, скільки тоді радості і втіхи. Вір мені, я тут маю багато, дуже багато всяких новостей щоднини, навіть щогодини: Треба тільки знатися з тим життям і полюбити його. Ну, але ми спім, бо вже недалеко до рана. Добраніч!

— Добраніч! — відповів я відвертаючися до стіни і справді забирається до сну. Серед нічної гиші почув я крізь вікно шум недалекої ріки і почав звільна несвідомо потопати в ньому, коли нараз почув я знов голос моого товариша.

— А чи ти справді віриш у всі придбання науки? От, приміром, возьмім хочби астрономію. Чи ти справді віриш, цю землю вбертається довкола своєї осі?

Кинув це питання несміло і замовк. У хаті зробилося тихо. Крізь вікно чути було шум ріки. Здалека чимраз далі і чим раз рідше грюкотіли громи.

Я вдав, що сплю...

ДІДУСЬ

- Прошу »єгомостя!«
- А що там?
- До хорошого. Чоловік чекає.
- До хорошого, до хорошого, — говорив панотець, протираючи заспні очі.
- Най іде до дяка, щоб церкву відчинив і приладив що треба!

Служниця зачинила двері; і чути було, як у кухні повторяла панотцеві слова.

Панотець повернувся на ліжку і підняв ковдру, що зсуvalася з нього.

— До хорошого. Га, що робити! Треба йти. А тут так добре спати...

Ніколи сон не здається таким смачним, як тоді, коли нам не дають спати.

Легенько зсунулися повіки на сонні очі, гадка про хорошого навела спомин дзвонів і, під враженням їх глухого, далекого гемону, панотець заснув наново.

- Прошу єгомостя, прошу єгомостя!
- А що там?
- Дяк уже пішов до церкви. Чекає.
- Чекає? Скажи, що я йду.

За малу годину вулицею з церкви в село йшло двоє людей. Вони потопали в морі білої мріяки і один

другого майже не бачили, так що прохожі лишені на знак дзвінка клякали, як годиться клякати, коли священик іде з Паном Богом.

Надворі був осінній приморозок; сільське, як тісто в діжі розмішане, болото стялося і світило брудними хрустаями. Під ногами вонь ламалося і видаєвало легенький хрупіт. Панотець почув зімно і скорив, дяк собі поспішав і щотретій-четвертий крок дзвонив. Так перейшли довженну вулицю, аж оминулися за школою, біля криниці.

— То тут! — озвався дяк.

— Тут? — повторив священик і відчинив ворота.

Його здивувало, що на подвір'ї було зовсім тихо. Ніхто не вийшов його зустрічати, не було сусідів, своїків, сільських лікарів і лікарок.

— А, може, то не тут? — спитав панотець дяка.

— Ні, таки тут, старий Скргота хорий. Та же я знаю.

— Ну, як так, то ходім!

І вони ввійшли в хату. У хаті тиша. Пусто, як вимів. Лиш постіль лежить розікрита, але недужого нема.

— Гей, є тут хто? — крикнув дяк, заглядаючи до кухонки, комори і до світлиці. Ніхто не відповів, лише кури озвалися на поді.

— Нема що. Шідождімо...

Сіли на лаву й чекають.

А тут і сонце засвітило, і мряка піднеслася вище хлопа. Сидять і ждуть, коли чують, на дворі якийсь крик:

— Ацю! Ацю!

Вийшли на поріг. Старий дідусь, босий, простоволосий, вганяв за годованими підсвінками і насилу старався їх намовити або зневолити, щоб зайшли до кучі. Але годованці, немов насмівалися з безсильно-

сти та неповоротності старого, бігали собі по цілім подвір'ю і, мабуть, мали велику охоту заглянути в го- рід, що був забезпечений невисоким плотом і воріт- цями з ріща.

— Ацю! Ацю! — кричав старий, блендаючи ху- дими ногами. — До кучі!

Панотець дивився якусь хвилину, а там став не- покоїтись:

— А що то ви собі думаєте! Посилаєте по мене, стягаєте з ліжка, не знати нашо і пощо! Хто у вас хорий?

Старий подивився на панотця і кивнув головою.

— Та то я, прошу отця духовного, то я вмираю. Отцеві було того забагато.

— Що то, ви собі жарти з мене робите, чи що? Вмирає і за безрогами бігає по цілім обісті!

— А якже, прошу отця духовного? Як вийшли, то треба загнати... Ацю!... А то пішли би в город, або до сусіда... Ацю!

Хто знає, як довго були б тривали ці перегони, якби не дяк. Він поставив дзвінок і червону ліхтар- шю на порозі, а сам взвявлі помагати старому.

Годованці, як побачили таку поважну підмогу, зйшли зараз до кучі. Дідусь іще раз пакричав на них і замкнув дверцята на грабовий кілок.

Аж тепер підійшов до панотця і привітав його якелід.

— Най отець духовні будуть вибачні і най на мене не гніваються! Але, звичайно, вийшли, так треба загнати.

Панотець зм'як. Гніватися не міг, бо мав серце добре і до людей прихильне, а втім гніватися не було й зацю.

— Я не гніваюся, — обізвався лагідно, — але все таки, трудити мене, коли нема потреби, то несо-

вісно. Тож ви такі здорові, цю в неділю самі до церкви прийшли б та висповідалися.

— Ох, Боженьку ти мій! Де там у неділю! Де! Я ось хто знає, чи до полудня дочекаю. Я лише на силу жду на вас. Так мені Боже, що на силу!

„Добре на силу!” — поглядав собі панотець, входячи в хату...

Старий пішов до комірки перебратися в чисту одіж. За хвилину вийшов, білій і причелурений. Панотець не поспішав. Не бачив потреби. Йому хотілося побалакати з дідусем, що був смертельно хорій і все ж таки бігав по подвір'ю за безрогою.

— А давно ви нездужаєте? — спитав панотець, сідаючи на оселін.

— О, здавна, здавна. Ніби так, боліти то мене нічого не болить, але оила кудись поділася. Нічого її в костях нечу. І в грудях чогось так холоне... Відразно, смерть.

— Ну, є якже, нікого у вас нема? Самі сидите, як пустельник? І здоровому самому будно, а не то хорому.

Та я не сам, прошу отця духовного, є в мене діти: добрі, добрі діти. Гріх був би нарікати.

Добрі, а за старого не дбають.

Дбають, отче духовний, дбають. Ще як дбають! Нині жадне з хати не хотіло вийти. Обстунили мене та й плачуть. Але я кажу: „Чого тут плакати? Ідіть кожне до свого. Мене не пильнуйте, бо ніхто й не викраде: я як маю звірити, то й так умру, без вас. Ти, Гриньку, кажу до старшого сина, іди на Змийну. Рілля готова. Давно час сіяти. А ну ж прийде похорон, і знов відтягнеться, а тут уже і приморозки потягають. А ти, кажу дочці, іди до міста та накупи, чого треба. Знаєш, прийде цю до чого, то в наших жидів удвоє дорожче. Невістку я післав на друге село,

щоб дала знати своїм, а зять пішов по отця духовного та мав поступити до теслів. Так лежу я сам, коли чую, підсвинки вийшли! Дивлюся у вікно, рилами ворота підносять. Треба загнати. Підвівся я, та якось, славити Бога, загнав. А отець духовні най не гніваються на мене, бо я таки направду хорий. Дуже хорий.

Він поцілував панотця в руку і впевняв про свою хоробу.

— Ну, якже, і вам не прикро самому? — питав панотець.

— І не страшно? — додав від себе дяк.

— А чого ж тут боятись? Нікого не вбив, нікому віку не вкоротив, не обікрав. Пережив своє, та й треба забиратись. То так, як той робітник. Зробить роботу та й до дому. Та чи то мені не час? Вже другий місяць, правду сказати, хліб святий марную. Десять та сила втекла і нічого не годен робити, а задурно хліб дітей їсти, то якось недобре. В горло не йде. От, славити Бога, що конець. Чого мені боятись: дітей випровадив на люди, вивінував, розуму навчив, та й чого більше треба? Нема мені чого боятися...

— Можемо починати, — обізвався священик, зворушений словами старого.

— Починаймо в ім'я Боже, — відповів дідусь і перехрестився тричі.

*

Щолиш панотець вернувся додому і забирається спідати, як з давнинці озвався давін: бам, бам, бам! Старий Скргота помер.

Пшениця засіяна, доньки з міста щолиш не видно, підсвинки в хлівці, — міг спокійно вмирати.

ЩАСЛИВА ГОДИНА

Розбивались баси, розливались меди: то Гончарі весілля справляли.

Наїхало багацької родини повна хата. Що хата?! — ціле подвір'я, ще й по сусідах вози стоять, та ноочують гості.

Ворота відчинені навстіж, двері також, нарід пливе ли хвиля. А старий Гончар лизи я пляшкою в руках ходить та всіх частувє.

— Пийте, люди добрі, ірпітесь, чим Бог послав, та веселітесь разом з нами!

А Гончариха між жінками як та пава походжає. Навішала коралів з дукачами, закотила рукави по лікті та все ту шалінову хустку поправляє та припрошує:

— Ану-но, свахо, будьте ми¹ ласкаві та кушайте, не робіть мені смутку в тую веселу годину. Ану-но!

А часом стрінуться обоє та жартують одне в одного:

— Ой, старий! Либонь, ти других просиши, а сам п'єш; подивися, як тобі ноги танцюють!

А він Й на те:

— Та подивися на себе. Де твоя хустка, де чепець, де твій сором, жінко?

Потім стають і разом просять:

¹ Ми = мені.

— Їжте, сусіди добрі та згідливі, їжте, гостоньки славні, не обісте нас. Є такого добра, що для всіх стане. А на нас гніву не майте, бо ми старі. Як той казав: „їжте, люди, випиваїте, а за решту вибачайте!”

Потім знов розходилися. Він — у світлицю, а вона — в хату, і далі просили.

— То бо тому приємові кінця не видно! — говорив сват. — Та бо то, вважаєте, рука болить від ложки, все інно з миски в рот та з миски в рот. Правдиве слово кажу, так якби м до полудня цілком махав.

— А я, — підхопив другий, — присяйстобоже, з тої лавки не встану. Так якби мене хто до неї стяглем пристравив.

— Якби так дома, то попросили би-сьте жінки, щоби вас на постелю трунула. Правда?

— Также правда, але тут хіба не годиться...

— У мене, мої ви милі, — просив господар, — будьте як у себе дома. Ми всі люди прості і панських поведінок не знаємо. У нас: що в серцю, то й на язиці.

— А що в мисці, то до рота, — докінчив громадський сміхун Онишко.

— О, вже то кум Онишко як що скажуть, то так, якби в шайбу влучили, — хвалив Гончар — і далі йшов і далі просив.

Гамір ріс з кожною мискою, з кожною чаркою. Усякий хотів говорити, а слухати не було кому. Говорили про все — про хлопську біду якнайменше, бо то багацька хата, бо то багач віддає наймолодшу доньку. Поки говорили, то говорили, а далі взялися хвалитись. Хвалилися полем, худобою, дітьми, усім.

— Наше село, — казали, — правда, що не багате, бо ані такого поля, ані пасовиська не має, але за те веселе, найвеселіше зо всіх!

— А в нас знов, вважайте, великі порядки. Що правда, то правда, але такої школи, як наша, то на-звіть у місті не видати. Або крамниця, що гадаєте, як?...

І так безконечно...

А потім прийшли на церкву і на священика.

— Наші єгомості то таку вам солодку бесіду ма-ють, якби медом мастили. Ніколи не заговорять інан-кше, лиш: „любоњко”, або „голубоњко”. А в церкві то ще не зачнуть проповідати, ще лиши перехрестяться та скажуть: „Возлюблені братя і сестри во Христі! — а тут уже ціла церква плаче. Такий вам спосіб мають!

— Наши знов, дай їм Боже здоров'я, красно спі-вають. Як потягнути, то так, як коли б з-під землі го-лос ішов, аж по ногах скобоче. А потім, як не підне-суть, як не закрутять, як не задавонять, то так, якби під банею штака літала та Господа Бога хвалила... Красно співають!

— Наши старенъкі, дай їм Боже ще хоті кілька літ прожити, то знов хадять; страх як хадять! Цілі-ська церква в димі стане, аж в носі ірутить. А нарід пчихає, як по табаці... Тó раз хадять!

Потім хвалили дяків, піддячих та паламарів, що красно дзвонята.

Якось раз, буде саме рік тому, наш паламар заслав; взяв гробар дзвонити. Але дзвонив нескладно. Відразу людям не зподобався. Кажуть єму, щоби так дзвонив, як Антошко, а він на тоє, що так, як він, лішче. І було єму ліпше. Бо що одному задзвонити, то другий лягає. Похорон за похороном. А що собі гадаєте, мало він від кожної ями має?... Роз'ївся нарід дуже, і хто знає, як би воно було, коли б не Антошко. Видужав і почав дзвонити. І, прошу я вас, відразу, якби рукою відняв.

Говорили, а сонце котилося вниз. Спершу пода-лося на сволок, на той, що на ньому вирізано: „Сей

дом сооружи Іван Молотило” (себто батько старої Гончарихи), а потім спустилося на голови хлопів, а потім на їх плечі, аж вкінці великим снопом на дольку втпало, якби і воно прийшло на весілля, в гості.

А тоді вже найбільша радість була малим дітям. Конечно хотіли його зловити в свої дрібні долоні.

— Ситом, діти, ситом! — сміялися старші.

Діти добули сита і плакали, що сонце втікає.

Аж тут на подвір’ї гукнула музика. Троїста.

Старий Фір широко розставив ноги, взяв той бас перед себе та все гудить, як той гупало: бу-тум, бу-тум, бу-тум, бас!

А Тома ногою притупує і в решітце кулаком б’є або пальцем по чім суне.

А вже найкраще зо всіх сліпий Стах грає: перекривив голову, як сорока, тим одним оком десь по небі блудить, а смичком тягне і тягне. Другою рукою по шийці суне та пальцями перебирає... І плаче та скрипка і сміється, як дитина, аж за серце бере, пориває. Скільки сіл довкола, так кажуть старі, а такої музики не чувати.

А тут тимчасом такої молоді найшло, такого дівоцтва, як того цвіту, — позне подвір’я. Діти на плоти повілали, як воробці, та дивляться, коли й собі так на весілля підуть. О, підожди, небого, підожди! Неодного штовханця дістанеш, неодин шматок хліба з’їси, зажи виростеш! А скільки то з вас від зимна заков’язне, скільки на цвинтар помандрує, хто вгадає?

Аж тут зчинився крик:

— Дивіть ю, люди добре, як воно дрібоче, як на зат’ятку вививається, немов старе!

І справді, на мураві, оподалік від толоки, двоє дітей побралося за підпапки та так завзято гуляє, якби для них музики грали.

— А закличте но газдиню. Най вийде та подивиться, який то тепер гуляцький народ настав!

Вийшла газдиня і в долоні сплеснула:

— А, мої ж ви онучечки кохані, бодай би я ще вашого весілля діждала, бодай би я вас під вінець благословила!

Приклала синів і доньок, та всі не могли зійти з дива, які то тепер діти мудрі.

Світ мудріший і діти мудріші! Гуляють діти, музики грають, а сонце сміється. Скільки його було по цілім небі, все тут зійшлося, раде побачити таку веселу хвилину.

— Так мені любо, — казала Гончариха, — таک мені весело, що всіх би-м щілувала!

І ходила по обісті, та обіймала і щілувала синів і доньок, невісток і зятів. Від найстаршого до наймолодшої. А потім звела їх разом в один гурт та бавилася ними, як дитина ляльками.

— Якби ви знали, якіс-те мені милі, то би-сьте мене але раз любили! Серце би-м для вас розтворила! І тебе, Миколо, — казала до молодого, — і тебе та-коож люблю! А ви, люди, не дивуйтесь, що ми за наймита доньку віддаємо. Полюбилися, най з Богом проживають! І ми колись були бідні, а нині дивіть, якого добра нажили. Нам благатства не треба, а зятя гідного. Ще раз вам кажу, що-м така щаслива, що не витримаю... Ано, музики, гайд! Заграйте раз для мене старої, ладно ми заграйте! — і посунула на вточтану землю.

Всі розвстушилися перед нею, а вона на самій седині перед музиками стала.

— Спам'ятайся, стара! — гукнув Гончар. — Вважай, бо кости рознесеш та на Сафатовій долині збирати будеш.

— Ет, що ти знаєш! — відповіла і звялася під боки.

— Заграйте мені дрібонької а сердечної, тої з-під самого серця, зо цирої душі.

Заплакала скрипка, затудів бас, решітце забреноюло, аж шиби в вікнах обізвались.

Дивиться народ, що то буде. Обступили колесом довкола, а Гончариха всередині. За-підбоки держиться, головою крутить, ногами дрібоче:

*Щаслива годиноп'яка,
Де сходяться діти,
Сини мої, як голуби,
Де ж мені вас діти?
Сини мої, як голуби.
Лоночки — перепілки.
Зяті мої, як соколи,
Невістки — сокілки!*

Тягнувся старечий голос, як льняна, тонка нитка і так дрижав, як вітер, що в осіннє, теплое полуднє над пшеничною стернею грає. Тягнувся і обмотував цілу велику родину: серце до серця. А народ дивувався дивним дивом, що стара Гончариха таку пісню склала і такого голосу добула.

— А ну ще раз, мамуню! — просили її діти.

— Та застівайте ще раз! — наставали люди, навіть музики просили, щоб повторила, але вона не хотіла.

— Раз в житті така щаслива хвиля, раз така пісня! — і звялася голосним плачем з великої втіхи..

П О Я С Н Е Н И Я

Аберат — збоченець

аванс — підвищення на посаді

алé раз — дуже, сильно (орнака здивування, подиву), пор. що алé аніруш — аж ніяк

афронт — зневага, образа

Баламут або *опалка* — мішок на обрік (овес із січкою), який причіпляли на поясі до дишля, щоб з його коні їли *Б. Л.*

барда — сокира з малим дрючком

безрога — свиня

белендіти — жибоніти, говорити, мов дитина *Б. Л.*

бубоніти — гомоніти, мимріти *Б. Л.*

бутний — буйний *Б. Л.*

Вакадії — літні пікальні ферії, у Галичині були (в 90. рр. XIX. ст.) від 15. липня до 1. вересня *Б. Л.*

виборець — вибрана селом людина до голосування в повітовому місті при виборах до галицького сойму й віденського парламенту; села вибиралі виборців, а щойно ті „голосували на послів” *Б. Л.*

виділова школа — вища початкова школа, здебільшого, по містах відказувати — нарікати

візьмім на те — скажім, наприклад

відпуст — проща

временник — календар (слово, що його вживали московофіли в Галичині)

Гайд — гайда

гайдуки — двірські посіпаки, нарубки, ніби панська поліція за панцирізних часів *Б. Л.*

гамбурзька шкіра — дуже міцна шкіра на взуття

гербатка — чай, гостинна з часом

глас (церковний) — напів, мелодія церковної пісні; таких гласів є кілька
гнеть — зараз же
годен — я можу, я маю силу
гонори — почесті
господин — пан (пього слова вживали на означення „пана“)
гостинець — битий плях
гофрат — високий рангою урядовець („радник двору“)
губа — на цілу губу: на весь ріст *Б. Л.*; пан на цілу губу —
справжній пан
гуляти — танцювати
гумений — той, що порядкує гумном, себто доглядає за збіж-
жям у стодолах, шопах і стіжках; де в пана немає економи,
він його заступав *Б. Л.*
гупало — птах, деінде звуть його „бугай“, „гукало“
турма — гурт *Б. Л.*

Гратулювати — поздоровлити, бажати
грейдар — дрібна австрійська монета, менша за копійку
гульден — див. ринський

Двір — помешкання дідича або його орендатора *Б. Л.*
депутат — посол до законодавчих установ, до сейму (у Львові)
або парламенту (у Відні); депутатів вибирали на шість років
„Дзенники“ — шкільній урядовий часопис *Б. Л.*
долинка (на Поділлі) — сіножатка *Б. Л.*
дорозпуку — сильно, дуже (напр., сміятися), мало не луснути
дреліх — дешева бавовняна матерія *Б. Л.*
дриглій — спорожній
„Дубінушка“ — російська пісня, що її співали колись російські
революціонери, але переймали її й галицькі українці і на-
віть делкі москоофіли, що вважали себе венцихильниками
царського уряду в Росії; кінчається ця пісня — „ей, дубі-
нушка, ухнем!“

Екзекутор — підурядник, що стягав податки *Б. Л.*
ементалер — швейцарський сир; назна від місцевости у Швай-
царії, де його виробляють
ерекціональний — палежкий до парохії

Етимость — священик

Журналь — наizza в Галичині (з-польська) на журнал мод

Закал — „твердшого закалу люди” або „тверді”, так звали в Галичині москофілів
заасекурувати — забезпечити (застрахувати) *Б. Л.*
запрута — дрючик, дубок, патик
застіжка — стъожка, якою зав'язують комірець від сорочки,
звичайно — червона *Б. Л.*

засуспендувати — звільнити на якийсь час із урядування
заязд — корчма, зайній дім
збавити — знищити *Б. Л.*
збанок — глек
зільниця — жлукто. посуд на золу
змужніти — зробитися „мужнім”, дозрілою людиною

„Ізданія” — видання (насмішливе слово на москофільські видання в Галичині)
іменно — власне, саме

Імость — дружина священика

„Кавалок” — урядове письмо *Б. Л.*
кайстровий — повстяний (фільтровий)
канинка — перстенець (галапас на конюшині)
капуснисько — поле, де росте або де була капуста
Kaffeeschwester — дослівно: „кавова сестра”, людина, що без кави не може обійтися
Кенігрец — повітове місто в Чехії, де 1866 р. німці перемогли австрійців; там упало багато українців, що служили у східно-галицьких полках *Б. Л.*
клякати — ставати навколошки
клячати — стояти навколошки
колисьту, колисьтут — недавно
комірник — такий, що не має власної хати. а паймає її за гроші або бере на відробок *Б. Л.*
кондак — церковна пісня
кондеканальні — священики з того самого деканату
конкуренція — розклад датків на будову якоїсь громадської хати, напр., школи, дому священика і т. ін.
копистор — кописторія
кратястий — сорокатий, у кратки
крижівниця — дошка, що ззаду замикає віз *Б. Л.*
короткий — смирний, лагідний
куля — милиця (протеза) *Б. Л.*
кулявий — каліка на ногу, хромий *Б. Л.* кульгавий

куренда — обіжник, розпорядок декана (благочинного) на пісмі, який колись не розсилали поштою, а декан відсилив підлічим до свого найближчого сусіда, а той подавав далі **Б. Л.**

куртина — коротка опанча (див. опанча), куртка
кушати — куштувати, істи

Ладно — гарно

ланц — сильний ланцюг

легейда — вайло, валило

лекція — репетиція (навчання слабших учнів поза школою)

лилик — кажан

лумера — нумери, числа

луна (від вогню) — заграва

Май — зелень

макер — дуже сиритва людина, така, що все може зробити
меценас — адвокат; панство меценаси — адвокат і його дружина
Милятин — відніустове місце юзло Болтівців, (недалеко Галича)

в Галичині з чудотворним образом у латинськім костелі,
тути й наші люди ходили **Б. Л.**

мой! — ги! (у гніві) **Б. Л.**

Монако — невеличка державка над Адрійським морем, слануться домом гри („зелений стіл“)

москаль — українець у Галичині, що належав до консервативної (московофільської) партії, яку спершу називали святоюрською, староруською, а щолиш пізніше московофільською,

коли серед неї появилася русифікаційні тенденції **Б. Л.**

моцуватися — пнатягатися і тріщати **Б. Л.** пробувати спли

Мусял — відомий колись у Львові ресторан

Наверху — зверху, звідкіля видко

навидіти — любити

навідлів — з лівого боку вправо; так за народним віруванням
годиться від себе відганяти врохи, чари й духів **Б. Л.**

нагулькувати — тунуюмий **Б. Л.**

надух — дуже інвидко

напрасно — нараз, несподівано

Народна „Народна часопись“ — виходила у Львові, як окремий український додаток (дуже дешевий) до урядового

польського щолениника „Gazeta Lwowska“ **Б. Л.**

„Наш старий“ — австрійський цісар Франц Йосиф I. **Б. Л.**

несогірше — не погано

Оберочина — благеньке дешевенське пальто
обіті — садиба
обрік, оброки — січка для коней, змішана я вівсом
ой ціло! — хіба ж! неиме ж! *Б. Л.*
оказія — нагода; весілля, христини, похорон, празник і т. д. *Б. Л.*
омар — морський рак ^ж
опамча — верхня довга одіж в домашнього супна *Б. Л.*
опінія — загальна громадська думка
острішок — плетений тин з кошиком соломи нагорі

Падоньку нещасливий! == світе мій бедталанний! *Б. Л.*
Пан Віг == іти в Паном Богом: я маслосвятієм *Б. Л.*
панчишинний хрест == на спомин спасування панчишин 1848 р.
у Галичині садили дерева і ставили поміж ними хрести; до
яких 15. травня, и. ст., йшов народ в паночцем і коругнами
святыувати спомини того важливого дня *Б. Л.*

парадіїри — люди до парад

перестанок == яупинка

пиріг == вареник

питомець == студент теології, вихованець духовної семінарії

під == горище

пліт == тип

побережник == помічник лісничого, гайовий

поздоровити == привітати

покладок — яйце, крашанка

полукішок = плетений я лоян кіш, який вкладають між драбини *Б. Л.*

пописатися == відзначитися

порохівник == верхній полотнищний одяг від пороху

посмертний оглядач == риавець, який стверджував смерть ху-
доби чи людини і давав дозвіл на похорони *Б. Л.*

пошпортунтися == поштовхнутися

Почаїв — відоме містечко на Волині в монастирем, де збері-
гається чудотворний образ Матері Божої; до війни 1914 р.
(і досі!) він був у руках православних — колись туди га-
лицькі москвофіли спрямовували своїх прихильників, щоб
набиралися там „руського“ духа

правибори — вибору до сейму і парламенту відбувалися так:
що спершу вибирали виборців, які щойно голосували на
послів; це було до заведення загального виборчого права
1906 р.

празник — храмове свято

пржем — гостина, гостювання

приклади — коміреси *Б. Л.*
присягостобоже — присяй Боже! ій-Богу
приходство, приходський дім — дім пароха
провізор (церковний) — церковний староста
„шріч най ся каже” — не на лихо кажучи *Б. Л.*
шубліка — насміх, глум, сором
піднүти — втекти, дати ногам знати
путня — відро

Рада шкільна місцева — мала за обов'язок приводити до порядків у школі, дбати про будинок, паліво для цього тощо
реєстій або реєнт — дяк
ринецький або гульден — австрійська срібна монета, вартості двох корон, себто яких 80 царських копійок
ріпля — ломаччя
рубрика — графа
рудера — все, що старе, що валиться
румунські драгуни — кінне військо в Буковині *Б. Л.*
Русь — Україна; в другій половині XIX. ст. галицьких українців називали ще загально русинами *Б. Л.*

Сафагова долина — Йосафатова долина, на другому світі
спідуватий (про збіжжя) — недосніплій, зеленавий, а не жовтий *Б. Л.*
сигарка — папіроска, сигарета
сигнатурка — малий давінок у церковній бані
сконець — відро на молоко, дійниця
сметанка — вибраний зноміж громадян, визначні громадяни
снідай — смажливий, подливаний
сніт — снітний, трибок, що зійде зерно, головня, зона
совітник — радник (у консервій)
сооружити — будувати
зрєз — лат. слово: надія; in spre — дослішно в майбутньому,
можна сподіватися
спорий — досить великий, чималий
срібло — срібний посуд (виделки, пожкі, ложки)
срібний — гульден, фальорен (ринецький), пізніше — дві корони,
гріш, трохи меншої вартості від колишнього царського
рубля (80 коп.) *Б. Л.*
спровадити — замовити з іншого місця
спирати — сковати
станція — кватира (для учнів)

стribуваги — спробувати
стягель — частина полудрабки, поперечниці, приснлена до довгих жердок; у полудрабку буває дві поперечниці
суголовки — польова вузька доріжка
сурдутовець — інтелігент, що носить „сурдут”, а не народний одяг
сусами — підплигуючи

Тафля -- дошка, таблиця
твєрдити -- швидко виголошувати
телецатися -- іхати хитаючись *Б. Л.*
терефер — пусте
1848 рік — рік конституції в Австрії, рік скасування панщини *Б. Л.*; до того часу селянина вважали за звичайну робітну силу, ікій не можна давати жадних шрав
трафитися — дістати жениха
трістя — трисда
туй-туй — ось-ось
туск — туга, смуток, жаль
трунва — домовина
трунүти — штовхнути
тамити — пам'ятати

Улашківці — село на Поділлі, в Чортківщині, славилося колись ярмарками
умкнуты — втекти; мову умкнуты -- відобрести мову
унтер — унтерофіцер, підстаршина російської армії *Б. Л.*

Фасувати — побирати з державної каси; ті, що на війні окалічіли або знемощіли, діставали з державної каси підмогу (фасували від цісаря гроші) *Б. Л.*

Хабуа — бур'ян
хосенний — корисний

Цирата, циратовий -- вощанка, вощапковий, клеинка, клеинковий

Челядна — кімната для слуг
чепіти — сидіти на одному місці *Б. Л.*
чорна хорoba — епілепсія; чорна думка — меланхолія *Б. Л.*

Шайба — дошка, в яку стріляли при військових вправах
шайний — чесний, справедливий; за три ринські шайні — за
цілі три ринські
шаліновий — шовковий, що аж вилискується
шатня — гардероба
шварц — мазило, паста на в'яуття
швід — дуже спішна робота, що від неї людина пріє
шематизм — книга, що її видає в Галичині консисторія кожної
епархії, зі списом і описом усіх місцевин тієї епархії і сва-
щеників, що в них працюють
шеф — начальник уряду або відділу в уряді, тут староста *Б. Л.*
шістка — срібний гріш, десять крейцарів (20 сотиків) *Б. Л.*
18 кошілок
шпенцер — короткий сурдук (сюртук) *Б. Л.*
Schöne Seelen finden sich — популярний пімейський вислів на
таких людей, що розуміють одні одних і йдуть одні одним
на руку (в ілюмінному значенні); дослівно — гарні душі
находяться
шувір — завірюха, метелиця, негода *Б. Л.*
Шумляни — село під Бережанами

Щипта табаки — нюх табаки *Б. Л.*
що алé! — що раз! дуже! *Б. Л.*

Якосьту — недавно

ЗМІСТ

	стор.
Богдан Лепкий (характеристика письменника)	III
1. У лісі	1
2. Оля	13
3. Іван Медвідь	49
4. Оповідання дяка	61
5. У глухім куті	67
6. Дочекався	89
7. Аванс	95
8. Для брата	109
9. Доно́йка й мати	117
10. Цвіт щастя	128
11. Стріча	133
12. Дзвони	144
13. Мій товариш	151
14. Дідусь	171
15. Щаслива година	176
Пояснення	183

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

НОРМИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Страйт Каледін, Па.

\$12.50

1967

МИКОЛА ЗЕРОВ

ДО ДЖЕРЕЛ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНІ
ТА КРИТИЧНІ СТАТТІ

Страйт Каледін, Па.

\$10.00

1967

Галицько-волинський
ПІТОПИС

Страйт Каледін, Па.

1967

3
SLAVIA LIBRARY
418 W. Nittany Ave.
State College, Pa. 16801

